

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ö. N. BİLMEN'İN İLMİ KİŞİLİĞİ VE "HUKUKİ
İSLÂMIYYE KAMUSU" ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Canan CANDAN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

109113

Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ

Enstitü Bilim Dalı: İSLÂM HUKUKU

109113

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ERKAL

MAYIS 2001

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ö. N. BİLMEN'İN İLMİ KİŞİLİĞİ VE "HUKUK-I İSLÂMİYYE
KAMUSU" ADLI ESERİNİN HUKUKÎ TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Canan CANDAN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Enstitü Bilim Dalı: İSLAM HUKUKU

Bu tez. / /2001 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

~~Prof. Dr. Mehmet Erkal~~

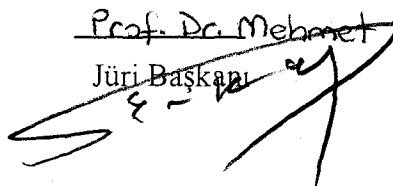
Jüri Başkanı

~~Doç.Dr. Ali Erbaş~~

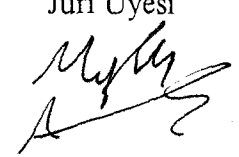
Jüri Üyesi

~~Yrd. Doç. D. Muratza Bed~~

Jüri Üyesi

ÖNSÖZ

Yirminci asra damgasını vurmuş, nadir yetişen müstesna şahsiyetlerden Ömer Nasuhi Bilmen, Türkiye'nin hatta İslam Dünyası'nın yetiştirdiği son devir ulemasının önde gelenlerindedir. O bizlere, bıraktığı eserleriyle İslam alemine hatta insanlığa nasıl faydalı olunabileceğinin yollarını göstermiştir. Biz de, yıllar sonra bile takdir edilecek eserler bırakabilmek için, muazzam eserler meydana getirmiş olan büyük âlimlerin hayatlarını bilmek, onların ilim, usul ve tecrübelerinden yeterince istifade edebilmek gerektiği düşüncesinden hareket ederek böyle bir çalışma yapmak için yola koyulduk.

Bıraktığı eserlerine bakarak sanki kendisinin hiç durmadan duraksamadan bütün gün ve gecesini kitap yazmaya ayırdığını düşünebiliriz. Okumanın, eğitim ve öğretimin beşikten mezara kadar olması gerektiğine inanır, bir dakikasını bile beyhude geçirmemeye dikkat ederek hayatının her safhasını bu çizgi doğrultusunda şekillendirir. Kitaplara olan düşkünlüğü onun en belirgin özelliklerindedir. Bizlere bırakmış olduğu eserlerinden onun kendisini ilme ve dine hizmet etmeye vakfetmiş olduğunu anlıyoruz. Nitekim Bilmen'in tahsil hayatındaki, fevkalade olan istidat ve kabiliyeti, bitmek tükenmek bilmeyen gayreti sonucu ilim merdiveninin basamaklarını nasıl emin adımlarla çıktığını görüyoruz. Bugün hâlâ dini ilimlerde onun eserlerine müracaat etmek zorunda kalmamız onun ilminin, ne denli geniş olduğunun göstergesidir.

Bilmen, kendisine sorulan her türlü sorunun kitaba bakmadan fetvasını vermediği gibi soruyu sorana zaman zaman kitaplardan yerini de göstermiştir. Mektupla sorulan sorulara da önce müsvedde hazırlayıp sonra temize çektiği kağıdı gönderirmiş. Bütün bunlar ne kadar titiz davrandığının en güzel örneklerinden olsa gerek. Bu yüzden de eserleri çok değişik kesimlerden onay almıştır.

Değerli Hocamızın vefatından bu yana yirmi yıl geçmiştir, bu zaman zarfında şahsı ve en büyük eseri olan Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu'yla alakalı bir çok şey yazılıp söylenilmiştir. Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu; Fıkıh ve İslam Hukuku hakkında geniş bilgi edinebileceğimiz nadide eserlerden birisidir. Türkiye'de İslam Hukuku alanında, Latin harflerinin kabulünden sonra yazılmış ilk ve en geniş muhtevalı eserdir. Sistemi bakımından da klasik fıkıh literatürünün son örneklerinden birisidir. Ayrıca eserin bizlere kazandırdıklarından birisi de hutbe ve

vaazlardan derslere kadar her türlü eğitim faaliyetinde insanları ciltlerle kitap taşımaktan kurtarmış olmasıdır.

Muhterem alimimiz hakkındaki söyleyeceklerimizi çalışmamızın diğer bölümlerine bırakarak böyle bir konuda çalışma yaparken maddi manevi her türlü desteğini gördüğüm SAÜ. İlahiyat Fakültesi'ndeki hocalarıma, özellikle yoğun temposuna rağmen değerli vakitlerinden ayıran danışman hocam İlahiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Mehmet Erkal'a ve dost desteklerini her zaman üzerimde hissettiğim saygıdeğer Kılıç ailesine teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Canan CANDAN
SAKARYA-2001

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	II
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	VI
ÖZET	VIII
SUMMARY	IX

GİRİŞ

TÜRKİYE'DEKİ KANUNLAŞTIRMA HAREKETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ	1
1. TANZİMATTAN ÖNCE OSMANLI TOPLUMUNDA HUKUK.....	1
2. TANZİMATTAN CUMHURİYET HUKUKUNA GEÇİŞ.....	2
2.1. Anayasa Hukuku	3
2.2. Ceza Hukuku	3
2.3. Ticaret Hukuku	4
2.4. Medenî Hukuk	4
2.5. Yargılama Hukuku	4
3. CUMHURİYETLE BAŞLAYAN YENİ HUKUK DÖNEMİ	5
3.1. Anayasa Hukuku	5
3.2. Medenî Hukuk	5
3.3. Diğer Hukuk Alanlarında	6
4. Ö. NASUHİ BİLMEN VE HUKUKİ İSLÂMİYYE VE İSTILAHATI FİKHİYYE KAMUSU	6

BİRİNCİ BÖLÜM

Ö. NASUHİ BİLMEN'İN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. Ö. NASUHİ BİLMEN'İN HAYATI	8
2. İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	13
2.1. İlmî Kişiliği	13
2.2. Eserleri	17
2.2.1. Tefsir Alanındaki Çalışmaları	17
2.2.1.1. Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin	18

2.2.1.2. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisî ve Tefsiri	19
2.2.1.3. Sûre-i Fethin Türkçe Tefsiri İ'tilâ-yı İslam ve İstanbul'un Tarihçesi ve Fethi	20
2.2.1.4. Nesâyh-i Kur'âniyye=Kur'an-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler	20
2.2.2. Fıkıh Alanındaki Çalışmaları	20
2.2.2.1. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu	20
2.2.2.2. Büyük İslam İlmihali	21
2.2.2.3. Sualli Cevaplı Dini Bilgiler	21
2.2.3. Hadis Alanındaki Çalışması	22
2.2.4. Kelam Alanındaki Çalışmaları	22
2.2.4.1. Muvazzah İlmi Kelam	22
2.2.4.2. Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslamiye	23
2.2.4.3. Ashabı Kiram Hakkındaki Müslümanların Nezih İtikatları, Hz. Muaviye Hakkında Suallere Cevaplar	23
2.2.4.4. İslamiyetin Ulvi Mahiyeti, Müslümanların Yüksek İtikadları Hakkında Tetkikatta Bulunan Bir Amerikalının Suallerine Cevaplar	23
2.2.5. Ahlak Alanındaki Çalışmaları	23
2.2.5.1. Yüksek İslam Ahlâkı / Nazari ve Amelî Ahlâk-ı İslamiyye Dersleri	24
2.2.5.2. Mübarek Geceler:	24
2.2.6. Edebiyat Alanındaki Çalışmaları	24
2.2.6.1. Nüzhetü'l-ervâh	24
2.2.6.2. İki Şükûfe-i Taaşuk	24
2.2.6.3. Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi	24
2.2.7. Makaleleri	25

İKİNCİ BÖLÜM

'HUKUK-I İSLÂMİYYE VE ISTILAHAT-I FIKHİYYE KAMUSU'NUN TANITIMI

1. ESERİN ORTAYA ÇIKIŞ NEDENLERİ	28
2. HUKUK-I İSLÂMİYYE KAMUSUNUN SİSTEMATİĞİ	30
2.1. Klasik Fıkıh Kaynakları Sistematiğinin Genel Tanıtımı	30
2.2. Hanefî Kaynaklarda Sistematiğin Gelişimi	36

2.3. Hukuki İslâmiyye Kamusunun Bu Sistematik İçerisindeki Yeri	40
3. HUKUKİ İSLÂMİYYE KAMUSUNUN KAYNAKLARI	46
3.1. Hanefî Mezhebinin Kaynakları	46
3.2. Diğer Mezheplerin Kaynakları	51
4. HUKUKİ İSLÂMİYYE KAMUSUNUN DİLİ	55
5. HUKUKİ İSLÂMİYYE KAMUSUNUN İLİM DÜNYASINDAKİ TESİRLERİ	56
5.1. İstilahların Çağdaş Fıkıh Çalışmalarına Katkısı	56
5.2. Hukuki İslamiyye Kamusu Hakkında Yapılan İlmî Değerlendirmeler	56
SONUÇ	60
BİBLİYOGRAFYA	62
ÖZGEÇMİŞ	65

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
b.	:İbn, bin
bkz.	:Bakınız
c.	: Cilt
cy.	: Cilt yok
çev.	: Çeviren
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
H.z.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız
md.	: Madde
neşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
sa.	: Sayı
trc.	: Tercüme, tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri ve bunun gibi
vd.	: Ve devamı ve diğer
vs.	: Vesaire
yay.	: Yayınlayan
yy.	: Yer yok

ÖZET

Biz bu çalışmamız da Ömer Nasuhi Bilmen ve O'nu tarihe geçiren en önemli eserlerinden birisi olan Hukukî İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu adlı eserinin hukukî tahlilini yapmaya çalıştık.

Araştırmamıza Türkiye'deki kanunlaştırma hareketlerine genel bir bakışı amaçladığımız giriş bölümüyle başladık. Tanzimat'tan önce Osmanlı toplumunda hukuk, Tanzimat'tan Cumhuriyet Hukuk'una geçiş ve Cumhuriyet'le başlayan yeni hukuk dönemi hakkında genel bilgiler vermeye çalıştık. Daha sonra Ömer Nasuhi Bilmen ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu hakkında tanıtım mahiyetinde özet bilgi sunarak bölümlere geçtik.

İki bölüm şeklindeki çalışmamızın birinci bölümünü Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerine ayırdık. Eserlerini Tefsir, Fıkıh, Hadis, Kelam, Ahlak ve Edebiyat alanlarındaki çalışmalarını şeklinde gruplandırarak, telif ettiği kitaplarıyla alakalı özet bilgiler vermeye çalıştık. Bu bölüme, yayınlanmış olan bazı makaleleri ve nerelerde yayımlandıkları hakkındaki bilgileri aktararak son verdik.

İkinci bölümü ise tamamen esere ayırmış bulunmaktayız. Müellif niçin böyle bir eseri yazma gereği hissetmiş? Eser nasıl bir sistematik üzere kaleme alınmış? Hangi kaynaklardan istifade edilmiş? Eser üslup bakımından günümüz insanına hitap edebiliyor mu? ve Hukukî İslamiyye Kamusu İlim dünyasında ne tür etkiler meydana getirmiş?... Bütün bu sorulara cevaplar bulmaya çalıştık. Sistematiğe bahsederken klasik fıkıh kaynaklarının sistematığı, daha özelde Hanefî mezhebindeki sistematik gelişim, Kamus'un bu sistematik içerisindeki yeri araştırılmıştır. Kullanılan kaynaklar Hanefî ve diğerleri şeklinde bir ayırımı tabi tutulmuştur. Eserin dilinden bahsettikten sonra ilim dünyasındaki etkileri istılahatlar ve genel olarak eser hakkında söylenenlerin özetlenmesi ile sona erdirilmiştir.

Çalışmamız esnasında İSAM Kütüphanesi başta olmak üzere Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi ve SAÜ. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nden istifade ettik. Mümkün olduğunca eser ve müellifi hakkındaki her malumata ulaşmaya çalıştık.

SUMMARY

Ömer Nasuhi Bilmen's Scholarly Personality and Analysis of His "*Hukukî Islamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*".

In our thesis, we tried to study Ö. Nasuhi Bilmen's life and to analyse his noble book, "*Hukukî Islamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*" from a legal perspective.

We began our study with Turkish codification which is the introductory chapter. We tried to give general informations about the legal system in Ottoman community before Tanzimat. After that, transition from Tanzimat to republican legal system and new legal era which begins with the Republic has been studied.

Then, we gave some informations about Ö. Nasuhi Bilmen and his noble book and passed to main chapters.

We assigned second chapter only to his book. In our thesis we tried to answer some important questions about the book.

After analyzing general classical systematic of fiqh and especially Hanafi's legal systematics, we tried to investigate the very systematics of *Kamus* and it's place among these classical systematics. The references used in *Kamus* have been classified as Hanafi's and other's.

Keywords: *Kamus*, codification, legal system, legal systematics, bibliography.

GİRİŞ

TÜRKİYE'DEKİ KANUNLAŞTIRMA HAREKETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

1. TANZİMATTAN ÖNCE OSMANLI TOPLUMUNDA HUKUK

Müslüman olmadan önce Türk toplumlarında egemen olan hukuk sistemi geleneklere dayanan bir hukuk sistemidir. Ancak İslam'la birlikte hukuk anlayışlarında da değişiklik olmuştur. Özellikle de Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme dönemlerinde hakim olan dinsel hukuk yanında, padişah fermanlarına göre değişikliklerin gerçekleştirildiği örfî hukuk da bulunmaktadır.

Osmanlı'da durum böyleyken Batı'ya baktığımızda özellikle XIX. yüzyıl, Batı'da bir kanunlaştırma asrıdır diyebiliriz. Sistemik hukuk ilminin gelişmesi, Avrupa Devletlerinin içinde buldukları siyasi durum, hukukî dağınıklık, hukukçuları ve siyasileri kanunlaştırmaya yöneltmiştir. Sonraları Osmanlı devleti de bu rüzgardan etkilenerek kanunlaştırma yoluna gitmiştir. Nitekim Cevdet Paşa'nın şahsî çabaları ile Mecelle ve Arazi Kanunnamesi dışındaki kanunlar, Batı kanunlarının kısmen ya da tamamen kabulünden ibarettir. Acil ihtiyaç olmaksızın ve hukukî zemini hazırlanmadan gerçekleştirilen bu kanunların milli ihtiyaçlar doğrultusunda yapıldıklarını söyleyebilmek de oldukça zordur.

Osmanlı Devleti hukuk alanında yapılan değişimler esnasında, batı tarafından teşvik edilmekten öte zaman zaman baskılarla da karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin de siyasi ve iktisadî açıdan destek görmeye muhtaç olması, batının etkisinin fazlaca olmasında etkili olmuştur. 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı, çeşitli problemlerle özellikle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanıyla bunalmış olan Osmanlı Devletini yanına çekme düşüncesiyle hazırlanmıştır. Islahat Fermanı ise, Kırım Savaşı sonrasında Paris Kongresinde Batı devletlerini etkileme düşüncesiyle Osmanlı tarafından gerçekleştirilmiştir. Islahat fermanında gayrimüslim azınlıklar müslüman tebâ ile bir tutuluyor ve onlar lehine bir takım ıslahatlar yapılmaya söz veriliyordu. Paris konferansında beklenen takdir alınıyor ve daha sonra da gayrimüslim azınlıklar lehine

kamu hukuku alanında bir takım düzenlemeler yapıyordu. Batı'nın baskıları sadece gayrimüslim azınlıklara haklar kazandırmak olmayıp adli teşkilat ve kanunlaştırma alanında da kendini iyiden iyiye hissettirmiştir. Kanunlaştırma alanında özellikle Fransa'nın Osmanlı'ya sürekli baskılar yaptığı bilinmektedir. Medeni kanun alanında başarılı olamasalar da, kara ve deniz ticaret kanunları ile ceza ve hukuk usulü kanunlarında etkileri olmuştur. Bu kanunlar, ya Fransız kanunlarının tercüme edilerek alınmasından ya da örnek alınmasından oluşturulmuşlardır.¹ Bu konuya daha sonraki sayfalarda ayrıntılı bir şekilde yer vermeye çalışacağız.

2. TANZİMATTAN CUMHURİYET HUKUKUNA GEÇİŞ

Türklerde hukukun laikleştirilmesi ve kanunların birleştirilmesi 1839 yılında Tanzimat'ın ilan edilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Ancak Fatih'in, Kanuni Sultan Süleyman'ın ve IV. Mehmet'in Kanunnameleri gibi Tanzimat'tan önce padişahlar tarafından çıkarılan *irâde-i seniyyelerle* bazı hukuk kurallarının konulduğu da olmuştur. Ancak bütün bunlar sistemden mahrum olan bireysel kurallardır.

Bütün hukuk alanları özellikle de özel hukuk alanı, din kaynaklı fıkıh esaslarına dayanıyordu.² Ancak örf ve adetler de göz önünde bulunduruluyordu. Dini esaslara ve fetvalara dayanan hukuk sistemi, bir taraftan ülkenin genişlemesi, iktisadi gelişmenin gittikçe yayılması, matbaanın kabulü ile başlayan batılılaşma eğiliminin hızla artması ve imparatorlukta yaşayan azınlıkların haklarının korunması yolundaki dış baskıların da etkisi ile, 1839 yılında Koca Reşit Paşa tarafından ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, müslümanlara tanınan hakların müslüman olmayan tebâyaya da tanınacağını, umumun emniyetini, can, mal, ırz ve namusun korunmasını sağlayacak kanunların yapılmasını vaad ediyordu. Tanzimat Fermanıyla başlayan bu dönem, sadece özel hukuk bakımından değil, aynı zamanda kamu hukuku bakımından da memleketimizdeki kanunlaştırma hareketlerinin bir başlangıcı sayılabilir.

Tanzimat döneminde yoğun bir şekilde başladığı kabul edilen batılılaşma hareketlerinde hukukî yapının ve kanunların kısmen batı standartlarına göre düzenlenmesi sonucundan öte, Cumhuriyet Döneminde görülen topyekün batılılaşmaya da uygun bir zemin

¹ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 5, s. 162.

² Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*, s. 75, Ankara, 1996.

hazırlanmıştır.³ Bizde çeşitli alanlarda batıya yönelmenin, hukukta reform ve laikleşme hareketlerinin başlangıcı sayılan Tanzimat Fermanı'ndan sonraki çalışmaların hukuk sahasındaki sonuçlarını özet bir şekilde aktarmaya çalışalım.

2.1. Anayasa Hukuku

1839 yılındaki Tanzimat Fermanı ve onun tamamlayıcısı niteliğindeki 1856 yılındaki Islahat Fermanı, anayasa olmasalar da hukuk devleti kurma yolunda atılmış adımların ilki sayılabilirler.

İlk yazılı anayasamız, fermanlardan daha sonraki zamanlarda gerçekleştirilmiş olan 1876 tarihli Kanuni Esasi'dir. Bu anayasa batıdan, özellikle 1831 Belçika Anayasası ile 1853 Prusya Anayasasından esinlenilerek hazırlanmış memleketimizdeki ilk meşrutiyet hareketidir. Kişi hak ve özgürlüklerine az da olsa yer veren ancak bunun yanı sıra devlet organları arasındaki ilişkilerde hükümdara üstünlük tanıyan bir anayasadır. Midhat Paşa ve arkadaşlarının çabaları sonucu kabul ettirdikleri bu Anayasa, Osmanlı-Rus Harbi'nin başlaması ile, Padişah II. Abdülhamit tarafından feshedilmiştir. Fakat 1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile 1876 Anayasası yeniden yürürlüğe girmiştir. 1909 ve 1914 yıllarında iki defa değişiklikler yapılan bu anayasa 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasına kadar yürürlükte kalmıştır.

2.2. Ceza Hukuku

Tanzimat'tan sonra ilk kanunlaştırma, 1840 yılında çıkarılan 31 maddelik Ceza Kanunu ile Ceza Hukuku alanında olmuştur. Ancak bu kanunun yetersiz olduğu düşünülerek 1851 yılında 43 maddeden oluşan, Kanun-u Cedit adında yeni bir kanun yapılmıştır. Bu kanun da 1856 Islahat Fermanı'nda yetersiz bulunduğundan 1858 yılında kaldırılarak yerine, Fransız Ceza Kanunu'ndan alınan Ceza Kanunname-i Hümayunu getirilmiştir. Dinsel ve laik hukuka dayanan bu ikilik 1924 yılında Şeriyeye mahkemelerinin kaldırılması ile sona ermiştir. 1929 yılında Türk Ceza Kanunu'nun kabulü ile tamamen ortadan kaldırılmıştır.

³ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 5, s. 162.

Ticaret Hukuku

Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Ticaret Hukuku alanında da, Fransız hukukundan iktibaslarla bulunulmuştur. 1856 yılında Kanunname-i Ticari hazırlanmıştır; fakat bu kanuna üç zeyl eklenmek suretiyle tamamlanmaya çalışılmıştır. 1869 yılındaki ilk zeyl ile ticaret mahkemeleri kurulmuştur. 1905 yılında yapılan ikinci zeyl ile iflâs hükümleri, üçüncü ve son zeyl ile de, 1906 yılında sigorta hükümleri eklenmiştir. 1862 yılında Usûl-ü Mahkeme-i Ticariye Nizamnamesi ve 1864 yılında Kanunname-i Hümâyun-u Ticaret-i Bahriye yapılmıştır. Son kanun da Fransız Deniz Ticaret Kanunu'na dayanmakla birlikte, yer yer diğer memleketlerin kanunlarından da alıntılara rastlanmaktadır.

2.3. Medenî Hukuk

Tanzimat döneminde ceza ve ticaret hukuku alanlarında Fransız Kanunları'ndan iktibaslar yapılırken, medenî hukuk alanında yerli kanun yapma yoluna gidilmiştir. Fransız Medenî Hukuku iktibas yapmak amacıyla tercüme edilmiş ve Âli Paşa tarafından Sultan Abdülaziz'e tavsiye edilmiştir. Ancak Ahmet Cevdet Paşa'nın çalışmaları ve çeşitli etkenler sebebiyle vazgeçilmiştir. Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki bir komisyon tarafından 1869-1876 tarihleri arasında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye oluşturulmuştur. Ancak yalnızca bir kısmı uygulanabilmiştir. Mecelle'nin ilk yüz maddesinde hukukun bir çok prensipleri öz bir şekilde verilmiş ve genellikle Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınmıştır. 1926 yılındaki Medenî Kanun'da Mecelle'nin üç yüz maddesi kullanılırken, diğerlerinde değişiklikler yapılmıştır. Mecelle'nin özel hükümler kısmında satım, kira, bağış gibi sözleşmeler, yargılama hukukuna ilişkin bireysel bazı konular düzenlenmiş olmakla birlikte, Medenî Hukuk'un temel konuları olan aile, miras ve eşya hukukları da düzenlemenin dışında bırakılmışlardır. Aile hukuku kararnamesi çıkarılarak bu eksiklik kapatılmaya çalışılmıştır.

2.4. Yargılama Hukuku

Maddi hukuk alanındaki bir takım düzenlemeler yargıdaki değişiklikleri de zorunlu kılıyordu. Var olan Şer'iyeye mahkemelerine Nizamiye mahkemeleri de eklenmişti. Kapitülasyonların bir sonucu olarak faaliyette bulunan Konsolosluk mahkemelerinin yanı sıra, azınlıkların işlerine bakan Azınlık mahkemeleri de vardı. Böylece dört çeşit

mahkemenin varlığı söz konusuydu. Hukuk mahkemelerindeki yargılamada uygulanacak usul kuralları bakımından yine Fransa örnek alındı ve 1879–1927 yılına kadar yürürlükte kalan Usûl-ü Muhâkeme-i Hukukiye ve Usûl-ü Muhâkeme-i Cezaiye kanunları çıkarıldı. Tek dereceli olan mahkemeler Tanzimat döneminde İptidaî, İstinaf ve Temyiz mahkemeleri şeklinde üç dereceli hale getirildi.

3. CUMHURİYETLE BAŞLAYAN YENİ HUKUK DÖNEMİ

Dinsel etkiler Cumhuriyet devrine kadar varlığını hissettirmiştir. Tanzimat döneminde kurulan Nizamiye mahkemelerinin yanı sıra önceden tek yargı organı olan Şer'iyye mahkemeleri de adalet fonksiyonunu yerine getirmeye çalışıyordu. Fakat 1 Kasım 1922'de saltanatın, 3 Mart 1924'de hilafetin kaldırılması, yine bu yılda Şer'iyye vekaletinin devlet örgütünden çıkarılması ve 430 sayılı kanun gereğince öğretimin birleştirilerek medreselerin kaldırılması sonucu devletin yargı ve eğitim kurumları laikleştirilmiş oluyordu. Günümüze kadar da laiklik, değişmez ilkeler arasındaki yerini korumuştur. Şimdi anayasa hukuku, medenî hukuk ve diğer alanlarda yapılan hukukî çalışmaları ayrı başlıklar altında incelemeye çalışalım.

3.1. Anayasa Hukuku

1 Kasım 1922'de saltanat, Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra da 3 Mart 1924'de halifelik ve 8 Nisan 1924'de de Şer'iyye mahkemeleri kaldırıldı. Bunun üzerine 20 Nisan 1924 tarihinde Yeni Esas Teşkilat Kanunu kabul edildi. 1924 Anayasasında yer alan "Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır" maddesi de, 1928 yılında kaldırılır ve 1937 yılında da 3115 sayılı kanunla devletin laik olduğu ilkesi Anayasaya eklenir. 1961 ve 1982 Anayasalarında da laiklik ilkesinin benimsenmesine devam edilmiştir.

3.2. Medenî Hukuk

Hükümet, Tanzimat döneminde ticaret, ceza ve usul hukuku alanlarında yapılmış olan, batıdan iktibasta bulunma faaliyetini medenî hukuk alanında da yapmaya karar verir ve en yeni hukuk olması dolayısıyla İsviçre Medeni Kanununu, oluşturulan bir kurula kısa zamanda Türkçe'ye tercümesini yaptırır. Bu kanun tasarısı Büyük Millet Meclisi'ne sunulur ve tasarı müzakere edilerek bütünüyle kabul edilir. Aynı şekilde Borçlar Kanununun da kabul edilmesi ile her iki kanun da 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girer.

3.3. Diğer Hukuk Alanlarında

Batıdan yapılan iktibaslar Medeni Hukuk'la sınırlı kalmayıp, diğer hukuk alanlarında da kendini göstermiştir. Bazı Avrupa ülkelerinden ya aynen ya da bir takım değişiklikler yapılarak çeşitli kanunlar alınmıştır. Mesela, 1889 tarihli İtalya'nın Ceza Kanunu, 1877 tarihli Alman Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, İsviçre'nin 1889 tarihli İcra ve İflas Kanunu ile 1925 tarihli Usul Kanunu'ndan bazı değişiklikler yapılarak iktibaslarda bulunulmuştur.

Eski Ticaret Kanunu'muz, Alman, İngiliz, Japon ve Brezilya kanunlarından istifa edilerek hazırlanmıştır. Ancak 1957 yılında yürürlüğe giren yeni ticaret kanununun kara ticareti kısmı, 1936 yılında üzerinde değişiklikler yapılmış olan İsviçre Borçlar Kanunu'ndan etkilenmiştir. Deniz ticareti kısmı ise, Alman Ticaret Kanununun 1937'de yapılmış olan değişikliği göz önünde bulundurularak alınmıştır. Ticaret Kanunu hakkında, iktibas olmasının yanı sıra hukukun birleştirilmesi eğilimlerini dikkate alan yerli bir kanun olduğu da söylenebilir.⁴

4. Ö. NASUHİ BİLMEN VE “HUKUKİ İSLÂMİYYE VE İSTİLAHATI FIKHİYYE KAMUSU”

Ömer Nasuhi Bilmen'in bu önemli eseri, İslam Hukuku'nun bütün hükümlerini ihtiva etmektedir. Eser, Hanefi mezhebinin yayıldığı alanın diğer mezheplerden daha geniş olması ve Osmanlı Devleti halkının büyük bir çoğunluğunun bu mezhepten olması sebebiyle genelde Hanefi mezhebinin hükümlerini içermektedir. Ancak zaman zaman Maliki, Şafii, Hanbeli ve Zahirî mezhebindeki özdeşliklerden ve farklılıklardan söz edilmiş, mukayeseler yapılmıştır. Eserin hacminin geniş olacağı ve kullanımının zorlaşacağı düşüncesiyle fikhî meselelerin dayandığı şer'î delillere yer verilmeyerek, yalnızca aklî ve ictihadî delillere değinilmekle yetinilmiştir.

Eserin oluşturulmasında önemli fıkıh kitaplarından istifade edilmiştir. Bazı meselelerin kaynakları hemen verilmişse de, günümüzdeki gibi kaynak belirtme yönteminin külfetli olacağı düşüncesiyle genelde kaynaklar cilt sonunda belirtilmiştir.

⁴ Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*, s. 68-83, Ankara, 1996.

Kitabın düzeni hususunda kolaylık olması açısından Kâsânî'nin *Bed'i'us-sany fi tertbery* adlı eseri esas alınmıştır.

Eserde, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'deki bütün konulara değinilmiş ve ilk 99 maddesi yeterince açıklanmaya alıılmtır. Hukuka ait pek çok fikhî ıstılahlar hakkında malumatlar verilmitir. Ayrıca Usul- fikha dair de bilgiler verilerek esere giriş bu şekilde sağlanmıştır. Son olarak da eserde, müctehid ve fakihler tabakalara ayrılarak biyografileri verilmitir.

Bu şekilde kısa bilgi vermeye çalıştığımız eser ve müellifi mer Nasuhi Bilmen'in hayatı ve diğer eserleri hakkında daha sonraki sayfalarda ayrıntılı bilgiler vermeye çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

Ö. NASUHI BİLMEN'İN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. Ö. NASUHI BİLMEN'İN HAYATI

Doğum tarihi hakkında kaynaklarda Rûmî 1299, Hicri Rebiülevvel 1300 olması hususunda kesin bir ittifak söz konusu olduğu halde, aynı şeyi Miladi tarih açısından söyleyebilmek ise oldukça zordur. Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü ve Diyanet Gazetesi'nde yayınlanan Orhan Balcı'nın, "Diyanet İşleri Başkanlarımız" adlı makalesi gibi kaynaklara göre doğum tarihi 1882,¹ bazı kaynaklara göre 1883,² ya da 1884 olarak geçmektedir.³

Erzurum'un 18 km. yakınında bulunan Ilıca nahiyesine bağlı Salasor⁴ ya da Salasar⁵ köyünde dünyaya gelmiştir. Babası o zamanın alimlerinden Hacı Ahmed Hamdi Efendi,⁶ annesi Muhibbe Hanım'dır. Ayrıca Seyyid ve ulemadan olan bir aileye mensuptur.⁷ Oğlu Ahmet Selim Bilmen, babasını anlattığı kitabında babaannesinden şöyle bir rüya nakletmiştir: Babasının doğumundan birkaç gün önce babaannesinin

¹ Balcı, Orhan, "Diyanet İşleri Başkanlarımız", Diyanet Gazetesi, 336. sayı, Şubat 1987, s. 14-17; *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü*, 1924-1989, s. 20, Ankara, 1989.

² Albayrak, Sadık, *Son Devrin Osmanlı Uleması*, Milli Gazete Yayınları, c. 4-5, s. 379, İstanbul, 1981; *TDV İslam Ansiklopedisi*, Rahmi Yaran, c.6, s.162; Kıyıcı, Selahattin, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri", Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:3, Yıl:2000, s. 1.

³ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen, Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâki, Terbiyevî, Millî Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, Bilmen Basımevi, s. 13, İstanbul, 1975; *Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi*, c. 14, s. 21, İstanbul; Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 521-524, İstanbul, 1957; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Tabakatü'l-Müfessirin*, Yayınevinin Notu, c. 2, s. 797, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1974; 10 Mayıs 1987 Pazar, Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri Yazı Dizisi*, Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s.208, İstanbul, 1991; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *age*, s. 13.; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri Yazı Dizisi*, 10 Mayıs 1987 Pazar, Yavuz, Hulusi, *age*, s. 208; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, s. 79, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

⁵ *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s.162.

⁶ Albayrak, Sadık, *age*, c. 4-5, s. 379.

⁷ Yavuz, Hulusi, *age*, s. 208, İstanbul, 1991.

gördüğü rüyada, kendisine yeşil sarıklı nurani birkaç zatın “Sen Mehdiyi doğuracaksın” dediklerini aktarmıştır.⁸

Dört yaşından itibaren Kur’an-ı Kerim’le ilgilenen Bilmen, “Ümmetimin yapacağı ibadetlerin en faziletlisi Kur’an-ı Kerim’i yüzünden okumaktır”, hadisini kendisine şiar edinir ve ömrü boyunca da her gün daima Kur’an’dan bir cüz okur ve ayetlerin etkisiyle zaman zaman gözyaşı dökerdi. Çevresindeki insanlar tarafından Kur’an âşığı olarak bilinirdi.⁹

1942 yılına kadar annesi yaşamıştır. Ancak babasını yedi ya da bazı kaynaklara göre üç haccını ifâ ederken Mekke’de kaybeden Bilmen,¹⁰ çok küçük yaşta babasız kalması dolayısıyla Erzurum Ahmediye Medresesi müderrisi ve nakîbü’l-eşrâf kaymakamı olan amcası Abdürrezzak İlmî Efendi’nin himayesinde yetişmiştir.

İlk hocaları amcası ve Erzurum müftüsü olan Narmanlı Hüseyin Efendi’dir.¹¹ (Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü’ne göre Erzurum Müftüsü Müderris Hüseyin Raki Efendidir.¹² Hasan Basri Erk’in *Meşhur Türk Hukukçuları* adlı kitabına göre de Narmanlı zâde Hüseyin Hâki Efendidir.¹³ Aynı şekilde Vehbi Vakkasoğlu’nun Diyanet Gazetesin de yayınlanan yazısında¹⁴ ve Sadık Albayrak’ın *Son Devrin Osmanlı Uleması*’nda sabık müftü Hüseyin Hakî Efendi olarak geçmektedir.¹⁵ Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı’nın Diyanet Dergisinde yayınlanan “Büyük Kaybımız” adlı yazısında da Narmanlı zâde Hüseyin Mekkî Efendi olarak geçmektedir.)¹⁶ Hocasının ismi

⁸ Bilmen, Ahmet, Selim, Ömer Nasuhi Bilmen, *Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâki, Terbiyevî, Millî Romanı İki Şûkufe-i Taaşşuk*, Bilmen Basımevi, s. 13, İstanbul, 1975.

⁹ Bilmen, Ahmet Selim, *age*, s. 13; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri Yazı Dizisi*, 10 Mayıs 1987 Pazar.

¹⁰ Yavuz, Hulusi, “Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen’in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri”, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s. 208, İstanbul, 1991; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri Yazı Dizisi*, 10 Mayıs 1987 Pazar; Bilmen, Ahmet Selim, *age*, s. 13.

¹¹ TDV. İslam Ansiklopedisi, c.6, s.162.

¹² *Diyanet İşleri Başkanlığı, Biyografik Teşkilat Albümü*, 1924-1989, Ankara, 1989, s. 20; Balcı, Orhan, “*Diyanet İşleri Başkanlarımız*”, *Diyanet Gazetesi*, 336. sayı, Şubat 1987, s. 14-17.

¹³ Bilmen, Ahmet Selim, *age*, s. 13; Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 521-524, İstanbul, 1957; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, s. 80, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

¹⁴ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri Yazı Dizisi*, 10 Mayıs 1987 Pazar.

¹⁵ Albayrak, Sadık, *age*, c. 4-5, s. 379.

¹⁶ Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref, “*Büyük Kaybımız*”, *Diyanet Dergisi*, c. X 112-113, s. 374-375, Ankara, 1971.

kaynaklarda her ne kadar farklı farklı olsa da kesin olan bir şey vardır ki, o da Ömer Nasuhi Bilmen'in her iki hocasından mümkün olduğu nispette istifade etmiş olmasıdır.

İki hocasından arabi ve farisi ilimleri¹⁷ tedris ettikten sonra hocalarının birbirlerine yakın bir zamanda vefat etmeleri üzerine 1908 yılında İstanbul'a gider. Bir rivayete göre ise, Ömer Nasuhi Bilmen Efendi Rus işgalinden kaçarak Dersaadet'e gelmiştir ve hatta gelirken yanında annesi, refikası Vasfiye Hanım, ağabeyi Yümnü Efendi ile onun hanımı Sıdika Hanım ve oğulları Selahaddin Bey bulunmaktadır.¹⁸

Fatih medresesinde bu medresenin dersiamlarından Tokatlı Şakir Efendi'nin derslerini takip ederek 1909 yılında icazet alır.¹⁹ Burada Arapça ve Farsça'yı çok iyi öğrenir.²⁰ Türk ansiklopedisine göre Tokatlı Şakir Efendi'den ders alması 1913 yılına tekabül eder.²¹ Huzur Dersleri hocası Yusuf Tal'at Efendi'de okur.²² Açılan imtihanı kazanarak dört yıl sürecek olan hukuk öğrenimi için Medresetü'l-Kudât'a girer.²³ 1912 yılında (Haziran 1328)²⁴ ders vekâletince açılan imtihanı kazanan Bilmen, dersiâmlık şahadetnamesi alarak, 1328 Eylül ayında 400 kuruşluk maaşla²⁵ Beyazıt dersiâmı olarak göreve başlar. (3 Temmuz 1329)²⁶ Dersiâm (profesör) olduğunda henüz 28 yaşındadır.²⁷ 1913 yılında okumakta olduğu Medresetü'l-Kudât'ı âliyyü'l-âlâ derecede birincilikle bitirerek şahadetname almıştır²⁸ ve 11 Temmuz 1329 da Fetvâhâne-i Âli müsevvid mülazımlığına tayin edilir. Bu ilk görevini alması münasebetiyle yıllarca ilim aşkı yüzünden ayrı kaldığı annesini ve kardeşini İstanbul'a getirir ve aynı yıl evliliğini yapar.

O günlerde başlayan Birinci Dünya Harbi'nin facialarını, Çanakkale Savaşı'nın heyecanını yaşar. Her sabah askerlik şubesinin önünde meydana gelen kuyrukta bekler

¹⁷ Albayrak, Sadık, *Son Devrin Osmanlı Uleması*, Milli Gazete Yayınları, c. 4-5, s.379, İstanbul, 1981.

¹⁸ Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s. 208, İstanbul, 1991.

¹⁹ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c.6, s.162.

²⁰ *Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi*, c. 14, s.21.

²¹ *Türk Ansiklopedisi*, c.XXVI, s.260, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1977.

²² Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s. 208, İstanbul, 1991.

²³ *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü*, 1924-1989, Ankara, 1989, s.20.

²⁴ Albayrak, Sadık, *age*, c.4-5, s.379.

²⁵ Albayrak, Sadık, *age*, c.4-5, s.379-380.

²⁶ Albayrak, Sadık, *age*, c.4-5, s.380.

²⁷ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, 10 Mayıs 1987 Pazar.

²⁸ Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 521-524, İstanbul, 1957.

ve her seferinde gidememenin acısıyla evine döner.²⁹ Daha sonraları Mahkeme-i Temyiz Şer'iyeye Dairesi Hey'et-i Telifiyeye azalığına tayin olunması ile de askerlikten muaf tutulur.³⁰

Bir yıl sonra 25 Eylül 1330'da baş mülâzımlığa terfi edip, 1915 yılının 3 Ağustos'un da ikinci görevini alır ve Hey'et-i Telifiyeye üyesi olur. 9 Şubat 1329'da Fatih Bahr-i Siyah Dershanesi Farsça muallimliğine tayin edilir ama Teşrinilevvel 1330'da ayrılır.³¹ 18 Mayıs 1916'da Darü'l-hilafe medresesi Kısım-ı Âli fıkıh müderrisliğine, 2 Nisan 1917 (1333)'de Mahkeme-i Temyiz Şer'iyeye Dairesi terekeye müteallik i'lâmât telhis mümeyyizliğine nakledilmesine rağmen, 1 Mayıs 1920'de tekrar Hey'et-i Telifiyeye üyeliğine getirilir. 26 Temmuz 1338 (1922) yılında Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyeye üyeliğine nakledilir ve aynı yıl Teşrinisani'de bu dairenin ilgası üzerine de bir süre açıkta kalır.³² Bunun üzerine dersiâmlığa devam eder. 1 Haziran 1339 (1923) yılında Sahn Medresesi kelim müderrisi olur ancak bu medresede bir yıl sonra 1 Mart 1340'da kapatılır. (11)³³ 14 Şubat 1926'da İstanbul Müftülüğü müsevvidliğine (muavinliğine), 17 yıl sonra 16 Haziran 1943'te de İstanbul Müftülüğüne getirilir.³⁴ Türk Ansiklopedisine göre İstanbul Müftüsü olması 1934 yılındadır.³⁵ Bu kaynakta bir yanlışlık olabilir. Çünkü İstanbul Müftülüğüne tayin olması Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümüne göre 1941 yılında ve seçimledir.³⁶ Sadık Albayrak da bunu teyit edercesine 1941 yılında Mehmet Fehmi Ülgener'in vefatı üzerine olduğunu beyan eder.³⁷ 30 Haziran 1960'da beşinci Diyanet İşleri Başkanı olarak Diyanet İşleri Başkanlığına tayini gerçekleştirilir; fakat henüz bir yıl bile dolmadan, siyasi baskılara boyun eğmediğinden³⁸ 6 Nisan 1961'de şahsi arzusu ile bu görevden ayrılarak kendini

²⁹ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, 10 Mayıs 1987 Pazar.

³⁰ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen, Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâki, Terbiyevi, Millî Romanı İki Şükufe-i Taassuk*, Bilmen Basımevi, s. 13, İstanbul, 1975.

³¹ Albayrak, Sadık, *Son Devrin Osmanlı Uleması*, Milli Gazete Yayınları, c. 4-5, s. 381, İstanbul, 1981.

³² Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 521-524, İstanbul, 1957; Albayrak, Sadık, *age*, c. 4-5, s. 381.

³³ Albayrak, Sadık, *age*, c. 4-5, s. 381-382.

³⁴ Balcı, Orhan, "Diyanet İşleri Başkanlarımız", *Diyanet Gazetesi*, 336. Sayı, Şubat 1987, s. 14-17, Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, 10 Mayıs 1987 Pazar; Bilmen, Ahmet Selim, *age*, s. 13.

³⁵ *Türk Ansiklopedisi*, c. XXVI, s. 260, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1977.

³⁶ *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü*, 1924-1989, s. 20, Ankara, 1989.

³⁷ Albayrak, Sadık, *age*, c. 4-5, s. 381.

³⁸ Albayrak, Sadık, *age*, c. 4-5, s.381-382.

tamamen ilmi çalışmalara vermiştir.³⁹ Uzun bir memuriyet hayatı diyebileceğimiz elli yıl⁴⁰ boyunca iki aylık hac izni kullandığı günler dışında, bir gün bile vazifesine gitmediği görülmemiştir.⁴¹

Memuriyet hayatı boyunca öğretmenlik mesleğine de devam eden Ömer Nasuhi Bilmen yirmi yıla yakın Darüşşafaka Lisesi'nde ahlak ve yurttaşlık dersleri,⁴² kelim, münâkahât, felsefi ahlak, siyer-i enbiyâ; Sahn medresesinde kelim;⁴³ İstanbul İmam Hatip Okulu, Yüksek İslam Enstitüsü'nde ilm-i kelâm ve fıkıh ve Medresetü'l-Vaizin'de usul-ü fıkıh dersleri okutmuştur.

Emekliye ayrıldıktan sonra da ilmi çalışmalarını devam ettirmiş ve sekiz ciltlik tefsirini bu arada yazmıştır. 12 Ekim 1971 Diyanet Dergisinde yayınlanan Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın yazısında 11 Ekim 1971 Salı sabahı birkaç saatlik komadan sonra Hakk'ın rahmetine kavuştuğu ve 12 Ekim 1971 Çarşamba günü Fatih Camii Şerifi'nde ikinci namazını müteakip cenaze namazının kılındığı belirtilmiştir.⁴⁴ Ölüm tarihi Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümünde 13 Ekim 1971 olarak geçmektedir.⁴⁵ Cenazesinin başında mânidâr ve duygulu bir konuşma yapan Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, cemaatin hıçkırıklarına gözyaşları ile eşlik edince konuşması yarıda kalmıştır. Omuzlarda götürülmesini vasiyet ettiği halde mezarına kadar el üzerinde taşınmıştır.⁴⁶ Kabri Edirnekapı Sakızağacı Şehitliğindedir.⁴⁷

Ömer Nasuhi Bilmen, üç kez evlenmiştir. İlk iki hanımı dayısının kızlarıdır. Ayrıca ikinci hanımı, Çanakkale'de şehit olan, Selahaddin adında bir oğlunu arkasında bırakan

³⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi, Tabakatü'l-Müfessirin*, Yayınevinin Notu, c. 2, s. 797, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1974.

⁴⁰ Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s. 208-209, İstanbul, 1991.

⁴¹ Vakkasoğlu, Vehbi, *Diyanet Gazetesi*, 10 Mayıs 1987 Pazar; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen, Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâki, Terbiyevî, Millî Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, Bilmen Basımevi, s. 13, İstanbul, 1975.

⁴² Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref, "Büyük Kaybımız", *Diyanet Dergisi*, c. X, 112-113, s. 374-375, Ankara, 1971.

⁴³ *Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi*, c. 14, s. 21; Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 521-524, İstanbul, 1957.

⁴⁴ Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref, "Büyük Kaybımız", *Diyanet Dergisi*, c. X, 112-113, s. 374-375, Ankara, 1975; Albayrak, Sadık, *Son Devrin Osmanlı Uleması*, Milli Gazete Yayınları, c. 4-5, İstanbul, 1981; Bilmen, Ömer Nasuhi, *age*, c. 2, s. 797.

⁴⁵ *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü*, 1924-1989, s. 20, Ankara, 1989.

⁴⁶ Vakkasoğlu, Vehbi, *Diyanet Gazetesi*, 10 Mayıs 1987 Pazar.

⁴⁷ *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 162.

ağabeyinin hanımıdır. Bu hanımdan kendisinin de Sıtkı ve Avni olmak üzere iki oğlu olmuştur. Son hanımı olan Hanife Hanım'dan da Selim adında bir oğlu vardır.⁴⁸

Arapça, Farsça ve Türkçe'yi güzel şiirler yazabilecek kadar çok iyi bilen Bilmen, Fransızca'ya da tercüme yapabilecek kadar iyi bilmektedir.

2. İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

2.1. İlmî Kişiliği

Çok küçük yaşta amcası ve amcasının arkadaşı olan iki büyük alimden aldığı eserleri bir gecede el yazısıyla yazar ve ciltleyerek kütüphanesine kaldırmıştır. Böylece çocukluk yaşlarında başlayan bu kitap sevgisini ömrünün sonuna kadar devam ettirmiştir. Kendisinden geriye kalan, o devrin şartlarına göre zengin sayılabilecek kütüphanesinden ve bunlardan istifade ederek yazdığı 30 cilde yakın eserlerinden de böyle bir sonuca varılabilir.⁴⁹

Bilmen, bir konu da fetva verirken çok titiz davranır, “Sizin fetva vermeğe en cüretli olanınız, ateşe atılmağa en cüretkâr olanınızdır”, hadisini dikkate aldığından dini ve hukuki bilgilerinin derinliğine rağmen o, kendisine arz edilen herhangi bir meselenin, kitaba bakıp kontrolünü yapmadan asla fetvasını vermezdi. Talak, faiz ve miras onun üzümlere fetvasını verdiği konular arasındaydı.

Ömer Nasuhi Hoca 60 yıl süren öğretmenliği esnasında hiçbir öğrencisini sınıfta bırakmadığı gibi, zayıf not bile vermemiş, öğrencilerine karşı son derece anlayışlı davranmış, bu yüzden de “Şeker Muallim” olarak anıla gelmiştir. Bunun nedenini sorduklarındaysa “Anadolu'nun Allah diyen insana ihtiyacı vardır” demiştir. Son derece sabırlı ve nüktedan bir insandır. O öğretmenlikteki başarısını talebelerini öz evlatları kadar sevmesine ve aktardığı konuları onların seviyesine indirerek, kısa ve özlü anlatmasına bağlar. Hutbelerin, özellikle cuma ve bayram hutbelerinin, dinleyenleri sıkmayacak, sonunun başını unutturmayacak uzunlukta olmasını, halkın seviyesine indirilerek anlatılmasını, hazırlanırken de bu tür noktaların göz ardı edilmemesini ister.

⁴⁸ Yavuz, Hulusi, “Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri”, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s. 216, İstanbul, 1991.

⁴⁹ Vakkasoğlu, Vehbi, *Diyanet Gazetesi*, 10 Mayıs 1987 Pazar.

Ayrıca küçük yaşlarından itibaren çok okuyan bir insandır. Nitekim annesinin Ö. Nasuhi Bilmen'e söylediklerini Ahmet Selim Bilmen kitabında şöyle aktarmaktadır: “Gözlerim kan çanağına döner, sıhhatim bozulurdu. Validem gecenin geç saatlerinde gelir, islenmiş lambanın camlarını siler, bazen de artık yat! diye üflerdi”.⁵⁰ Ona göre öğrenmenin yaşı ve sınırı yoktur böyle düşündüğünden Fransızca'ya da ilgi gösterir hatta bu dili tercüme yapacak kadar öğrenir.⁵¹

Yüksek bir alim, büyük bir fakih, kemalli bir din adamı olan Ö. Nasuhi Bilmen'in risale şeklinde çıkardığı bazı eserlerinin yanı sıra çeşitli mecmualar (Beyanü'l-Hak, Sıratımüstakim, Sebilürreşat)⁵² ve gazetelerde yayınlanmış makaleleri olduğu gibi ayrıca yayınlanmamış eserleri de mevcuttur. Türk Hukuk Lügatı'ndaki bazı ıstılahları da kendisi yazmıştır.⁵³

O her zaman “İlim müminin yitik malıdır, her nerede bulursa alsın”, hadisinin şaşmaz uygulayıcılarından. Edindiği birikimleri yazıya da dökerek bu yolda çok büyük hizmetler vermiştir. O son devrin İslam alimleri arasında çok özel bir yere sahiptir. Günün bütün sınırlı şartlarına, zorluklarına rağmen sabrı ve tükenmeyen azmi ile çalışarak, eserlerini meydana getirmiştir. Onun eserlerine bakarak çok zengin bir kütüphanesi olduğunu düşünürüz ancak Hulusi Yavuz'a göre onun çok fazla kitabı olmamıştır. O kitap ihtiyacının büyük bir kısmını İstanbul kütüphanelerinden giderir ve kitap almak yerine kitap yazmayı tercih etmiştir.⁵⁴

Kibir ve gururdan uzak, mütevazı, müttaki bir zat olan Ömer Nasuhi Bilmen ömrünün sonuna kadar ilimle uğraşmıştır; onun en bariz vasfı öğrenmek ve öğretmektir. İnanıldığı değerlerden asla taviz vermemiş, özellikle siyasetten uzak kalmıştır. İstanbul Müftü Muavinliği ve Diyanet İşleri Başkanlığı yaptığı dönemler dine ağır baskıların yapıldığı, tek parti hegemonyasının şiddetle hissedildiği dönemlerdir. O günlerin de etkisiyle hayatı boyunca siyasetten uzak kalmış, aktüalitenin dışında kalarak kendisini ilme adanmıştır. Ona göre din adamının işi; “Vatan ve milletin hayrına dua etmek ve

⁵⁰ Bilmen, Ahmet Selim, Ömer Nasuhi Bilmen, Hayatı, Eserleri, Anılar, ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Millî Romanı, İki Şükufe-i Taaşşuk, s. 25, İstanbul, 1975.

⁵¹ Bilmen, Ahmet Selim, *age*, s. 13, Vakkasoğlu, Vehbi, *Diyanet Gazetesi*, 10 Mayıs 1987, Pazar .

⁵² Albayrak, Sadık, Son Devrin Osmanlı Uleması, Milli Gazete Yayınları, c. 4-5, İstanbul, 1981

⁵³ Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 524, İstanbul, 1957.

⁵⁴ Yavuz, Hulusi, “Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri”, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti Ve İslam*, s. 216, İstanbul, 1991.

siyasetten uzak kalmaktır”. Çocuklarına yaptığı tek vasiyetten de bu konuda ne kadar hassas olduğunu anlıyoruz. “Etme sakın siyasetle iştiğal, Berk-i siyasetle yanar perr-ü bal” diye başlayan şiirinde, “herkesin siyaset adamı olamayacağını, işi ehline terk etmek gerektiğini, aksi halde ümmetin birliğine hanel geleceğini” ifade buyurur. Derslerinde de bu konu üzerinde oldukça titiz davranır. Derslerin dışına hiç çıkmadığı gibi gündelik siyasete kayabilir ihtimaliyle soru sorulmasına bile fırsat tanımamakta, polemiğe girmekten şiddetle kaçınmaktadır. Hocanın bu tavrı zaman zaman pasif kalmakla suçlanmasına neden olmuştur. Ancak içinde bulunulan konumu iyice anladıktan sonra bir değerlendirmeye tabi tutmamız daha sağlıklı olur.⁵⁵

Fıkıh yapısının son direklerinden biri olan Ömer Nasuhi Bilmen Hoca'nın İstanbul Müftü Muavinliği yaptığı yıllarda İlahiyat Fakültesi Profesörler Kurulu'nun karara bağlayarak yayınladığı beyanname, dinde reform düşüncesinin özenti olmaktan çıkıp açıkça gerçekleştirilmeye çalışıldığının bir kanıtıdır. Örneğin, mabetlerde sıralar, elbiselikler bulundurulmalı, temiz ayakkabılarla girilmesi tercih edilmeli, musiki aletleri bulunup ilahi mahiyetinde asrî ve enstrümantal musikiye kesinlikle ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca ibadetlerin Türkçe olması gerektiği fikri savunulmaktadır. O devri iyi anlayabilmek ve bütün bu anlatılanların da pekiştirilmesi açısından, kaynakların büyük bir kısmında yer alan Profesör Sabri Ülgener'in babasıyla olan bir hatırası, din hizmetlerinin durumunu çok açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Fehmi Ülgener Bey bir gün eve çok bitkin ve üzgün halde gelir. Ailesi onun hasta olduğunu zanneder ancak Hoca rahatsızlığının olmadığını belirtip, felaket, fecaat diye anlatmaya başlar: “Bugün bir mahalle bekçisini Süleymaniye Camii'ne imam yaptım” deyince hanımı: “Peki, ama hem yapıyor hem de niye bunu yaptığınıza üzüyorsunuz ki!” der. “Caminin imamsız kalmasına gönlüm razı gelmedi. Adam da epeydir camiye gelip gidiyordu. Namaz surelerine olsun, bir parça ağzı yatkındır diyerek görevlendirdim”. O gün sabaha kadar Hoca'nın gözünü uyku tutmaz. Ayrıca o devirde Dahiliye Bakanlığının emirleriyle bütün müftü ve vaizler sıkı bir denetim altındadır. Hatta Bakanlık, müftü ve vaizlerin konuşacakları konuları bildiren yazılar yayınlamaktadır. Yine o devirde partilerin de rahatlıkla müdahalelerinin olduğunu kaynaklardan aktarmaya çalışalım. C.H.P İstanbul İdare Heyeti Başkanı Cevdet Kerim

⁵⁵ Vakkasoğlu, Vehbi, *Diyanet Gazetesi*, 10 Mayıs 1987, Pazar.

İmzalı ve parti antetli mektupta İstanbul müftüsüne şu şekilde denilmektedir. “Yenikapı’da Kâtip Kasım Mahallesi imamlığına tayini mahalle tarafından istirham olunan Hafız Tevfik Efendi’nin mezkûr vazifeye tayini, Fırkamızca da matlup ve mültezem olduğundan, adı geçen tayini için icap ettiği takdirde Diyanet İşleri Başkanlığı nezdinde de teşebbüslerde bulunulması ve neticenin iş’ar buyurulması hürmetle rica olunur”, şeklindedir. Diyanet İşleri Başkanlığına yönelik bu tür baskılar 1946 yılı sonlarına kadar devam etmiştir. Bu baskılar ve baskıların sonucunda Diyanet kadrolarında yapılan azaltmalar dolayısıyla görevlerini kaybetme korkusundan din alimlerinin büyük bir kısmının derin sessizliklere büründüğü görülmektedir.⁵⁶

Ömer Nasuhi Bilmen ömrünün sonuna kadar Sünnet üzere yaşamaya çalışmıştır. Daima zahiri sebep ve şartlara bağlı kalmış, bir şeyin olup olmamasını Allah’a havale edip hayırlısını istemiştir. Bunu şu sözlerinden anlıyoruz: “Hz. Peygamber’in bütün icraatı, harikalar sayesinde husule gelecek olsaydı, akıl ve fikrin kullanılmasına, mücadele şerefine nail olmaya meydan kalmazdı. Halkın iman ve taati de ihtiyari değil, ıztırârî (mecburi) olurdu. Böyle bir hal ise, beşeriyetin bir imtihan yeri olan bu dünyaya getirilmesindeki hikmete aykırıdır. Dolayısıyla bizlere de lazımdır ki, herhangi bir maksadımızın meydana gelmesini sadece harikalardan beklemeyelim. Belki bu husustaki ilahi adet ne ise, ona riayet edelim. Zahiri sebeplere ve şartlara sarılalım”.⁵⁷

Bilmen Hoca, ömrünün sonuna kadar ilmi ve ahlaki otoritesinin yanı sıra samimi dindarlığı ve tevazusu ile dini konularda Türkiye’deki müslümanların itimat ettiği başlıca kaynaklardan olmuş, herkesin sevgi ve saygısını kazanmıştır. Üç milyonu aşan kitap satışları bu gerçeği yansıtmaktadır. Halk arasında bu itibarı edinmesinin en önemli sebeplerinden biri de, ömrü boyunca siyasetten uzak kalmasıdır. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı’nda da on ay gibi kısa bir süre kalması, o günkü yönetimin Türkçe ezan ve benzeri konularda Bilmen’i kendi politik amaçları çerçevesinde yönlendirmeye çalışmalarındandır. Ancak Bilmen, dini meseleler söz konusu olduğunda asla taviz vermemiş, geniş ve etkili kitleler tarafından dillendirilen dinde reform düşüncesine,

⁵⁶ Vakkasoğlu, Vehbi, Osmanlı’dan Cumhuriyete İslam Âlimleri, s. 84-85, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

⁵⁷ Vakkasoğlu, Vehbi, *age*, s. 79.

“Bozulmayan bir dinde reform mu olur? diyerek şiddetle karşı çıkmıştır. İslam’ın ortaya koyduğu ilkelerin orijinal ve evrensel oluşunu çok cesurca savunmuştur.⁵⁸

Ö. Nasuhi Bilmen aynı zamanda kâmil bir müftüdü, bilhassa “Feraiz” ve “Fıkıh” İlimlerinde “Hâtimetü’l-Ulemâ” denilebilirdi. Onun tek düşüncesi memleket irfanına çeşitli yönlerden hizmette bulunabilmektir.⁵⁹

İlim ehline yanlışı bulunan bazı fikirleri de vardır. Örneğin, Türkiye arazisinin öşre tabii olmadığı hakkındaki kanaati çok eleştiri almıştır. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı da aksini bildiren görüşlerini beyan etmişlerdir.⁶⁰

Eleştirildiği bir diğer nokta da, İslam Ansiklopedisi’nde belirtildiği üzere Bilmen’in klasik fıkıh kitaplarında yer alan ulemanın görüşlerini sâdikâne naklettiği, müctehid de bulunması gereken şartları saydıktan sonra ictihad için “pek büyük bir kabiliyet ve pek geniş malumatın”, ayrıca “pek büyük bir diyanet ve pek azim bir seciyye-i ahlâkiyye gerektiğini belirterek, “Bu salahiyeti haiz olmayanlar için İslam Alemince kabul edilmiş olan bir müctehid-i muazzama taklidde bulunmaktan başka yol yoktur ve illa dinin kudsî ahkâmını ve idâme kabil olamaz”,⁶¹ şeklindeki ifadesidir. Bu sözleri, nakilciliğinin göstergesi sayılmıştır.

2.2. Eserleri

Eserlerinde İslam dininin çeşitli meselelerini izah etmiş ve hakiki müslümanın ne şekilde düşünmesi ve yaşaması gerektiğini ifade etmeye çalışmıştır. Bizlere ışık tutan eserlerinden bazıları hakkında kısa açıklamalar yaparak, aktarmayı uygun gördük. Ancak aktarırken eserlerini temel İslam bilimlerini; Tefsir, fıkıh, hadis, kelam, ahlak diye gruplandırdık ve edebî eserlerini de zikrederek son verdik.

2.2.1. Tefsir Alanındaki Çalışmaları

Tefsir alanındaki çalışmalarını zikretmeden önce, Bilmen’in kendisini yetersiz gördüğü ve hata yapmaktan çekindiği için uzun süre tefsir yazmadığını vurgulamak istiyoruz. O,

⁵⁸ TDV.İslam Ansiklopedisi, c. 6, s. 162, İstanbul, 1992.

⁵⁹ Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref, *Diyanet Dergisi*, c. X, 112-113, s. 374, Ankara, 1971.

⁶⁰ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Alimleri*, s. 98, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

⁶¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuka İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, c. 1, s. 245-250; TDV. İslam Ansiklopedisi, c. 18, s. 319-320, İstanbul, 1998.

“Her kim Kur’an-ı Mübin’i kendi fikri ile tefsir ederse ateşten oturacağı yeri hazırlasın.” hadisinden son derece etkilenmiş ve bu hadis, tefsir yazmamasındaki en büyük etkenlerden biri olmuştur.⁶² Daha sonraları dostlarının ısrarları üzerine tefsir yazmaya başlamıştır. Şimdi tefsir alanındaki eserlerini aktarmaya çalışalım:

2.2.1.1. Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü’l -Müfessirin

Eser iki ciltten oluşmakta olup ilk baskısı 1955 yılında Ankara’da, daha sonra 1974’de İstanbul da gerçekleştirilmiştir.⁶³ Birinci bölümü usûl-i tefsire, ikinci bölümü tefsir tarihine ayrılan eser; iki bölümden oluşmaktadır. Tefsir tarihinde mümtaz tabaka olarak adlandırılan ashab hakkında bilgi verildikten, sonra vefat tarihlerine göre on dört tabakaya ayrılan müfessirlerin hayatları anlatılmıştır. Eserin sonunda 663 tefsir kitabının müellifleri ile birlikte alfabetik sıraya göre dizayn edilmiş bir listesi mevcuttur. Daha sonra 46 tefsire ait ek bir liste ve Kur’an-ı Kerim’le alakalı çeşitli ilimlere dair 489 kitap ve müelliflerinin bulunduğu listeye kitap son bulmaktadır.⁶⁴

Diğer bir kaynağa göre de 464 Müfessirin hayatı ve eserleri en geniş bir şekilde ele alınmıştır.⁶⁵ Ahmet Selim Bilmen’in eserinde de müelliflerin sayısı 464 tane olarak geçmektedir. Çeşitli tefsirlerin tetkik edilmesiyle müfessirleri hakkındaki malumatların on dört tabakaya ayrılarak incelenmesi sonucu iki ciltlik bir eser meydana getirilmiştir. Ayrıca Bilmen eserinde, tefsir tarihinin mahiyetini, ilimler arasındaki yerini ve kitabı yazmadaki amacını şöyle anlatır:

“Şüphesiz ki Umumî Tarih’in her kısmı, kendine mahsus büyük bir ehemmiyeti haizdir. Bizim bu eserimiz ise yalnız Tefsir Tarihi’ne aid olduğundan mütâlalarımız da yalnız bu târihin mâhiyyet ve ehemmiyetine münhasır bulunacaktır. Kur’ân-ı Azîm’in nüzûlü sâyesinde beşeriyet âleminin mazhar olduğu ulvî inkılâbı düşünenler, Tefsir Târîhi’nin ehemmiyetini pek güzel takdir edebilirler. Bütün semâvî kitaplar, ayniyetini kaybetmiş, bütün dini, ahlâki esaslar, hâdisât dalgaları arasında erimiş gitmiş; insanlar cehâlet kâbusları altında kıvranıp kalmış iken hidâyet ufkundan yeni bir güneş doğuyor,

⁶² Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Alimleri*, s. 98, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

⁶³ Yavuz, Hulusi, “Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen’in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri”, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s. 212, İstanbul, 1991.

⁶⁴ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 163.

⁶⁵ Bilmen, Ömer. Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü’l-Müfessirin*, c. 2, s. 798, Yayınevinin Notu, Bilmen Yayınevi.

her tarafa Lâhûtî ziyâlarını dağıtarak karanlık muhitleri aydınlatıyor, cihâna ilim ve hikmet nurlarını yayarak tarihin bir çok muzlim noktalarını aydınlatıyor, beşeriyete yeni bir hayat veriyor.

İşte bu ma'nevi güneş, Kur'an-ı Kerim'dir. Bu güneşin İlâhî Şuâlarını tahlil eden, bunun haîz olduğu hayâtî kuvveti, semâvî feyizleri teşrihe çalışan, bunun İlâhî lem'alariyle en hücrâ yerleri bile ışıktandırmaya vesîle olan ilim ise tefsir ilmi'dir. Böyle ehemmiyeti tasavvur fevkında olan bir ilmin seyrini tâ'kîb etmek, bu ilmin vasıflarına, mertebelerine, inkışâfî tarzlarına muttali' olmak, bu ilme dâir bir çok müdevvenât vücûde getirmiş olan eâzımı tanımak, bu büyük zâtların Tefsîr husûsundaki mesleklerini, gayelerini anlamak artık lâzım gelmez mi?

İşte bize bunları gösterecek olan şey de, "Tefsîr Târîhi"nden başka bir şey değildir. Binâen-aleyh ilimler Târîhî arasında Tefsîr Târîhî'nin mevkiî pek yüksek, pek kıymetlidir.

Evet şüphe yok ki, Kur'ân-ı Azim'in ulvî hitâbelerini anlamaya, yüksek belâgatinin, i'câzının incilâsına vasita olması cihetiyle en büyük fikrî, ilmî ve felsefî tettebbu'lara, mütalâalara sâha olan Tefsîr'in seyr-i ilmîsini, inkışaf ve i'tilâsını gösteren bir târîh, böyle pek yüksek, pek kıymetli bir mevkiî ihrâza lâyıktır.

İşte biz de, aczimize bakmaksızın mahzâ dindaşlarımıza ilim yolunda bir hizmette bulunabilmek için bu Tefsîr Tarihi'ni yazmaya cür'et etmiş bulunuyoruz".⁶⁶

2.2.1.2. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisî ve Tefsiri

Bilmen'in son ve en büyük eseri⁶⁷ diyebileceğimiz eserde, sureler ve içerikleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra ayetlerin mealleri yer almakta ve her ayetin açıklaması yapılmaktadır.⁶⁸ 80 yaşından sonra beş yıl gibi bir süre zarfında yazılan bu tefsir, sekiz

⁶⁶ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Millî Romanı İki Şükufe-i Taaşuk*, s. 47-49; İstanbul, 1975.

⁶⁷ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer, age*, s. 55, İstanbul, 1975.

⁶⁸ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 163.

ciltten müteşekkildir. 1963-1966'da İstanbul'da⁶⁹ ve şimdiye kadar da iki yüz bin takımdan fazla basılmıştır.⁷⁰

2.2.1.3. Sûre-i Fethin Türkçe Tefsiri İ'tilâ-yı İslam ve İstanbul'un Tarihçesi ve Fethi

İstanbul'un 500. fetih yıldönümü olması dolayısıyla kaleme aldığı Fetih Suresi Tefsiri Bilmen'in ilk tefsir çalışmasıdır. Fatih Sultan Mehmet'e olan muhabbetinden ötürü esere Fatih'le ilgili bir bölüm eklemiştir ve Fatih'e hitaben yazdığı şiiri de bulunmaktadır.⁷¹

2.2.1.4. Nesâyh-i Kur'âniyye/Kur'an-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler

İstanbul'da 1347 (1928) yılında Nesâyh-i Kur'âniyye adı ile neşredilen kitap, Fatih, Bayezid, Süleymaniye, Ayasofya camilerinde verilmiş olan otuz adet vaazın özetlerinden ibarettir. 1959'da tekrar basılan kitap Nesâyh-i Kur'âniyye: Kur'an-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler adını taşımaktadır.⁷²

2.2.2. Fıkıh Alanındaki Çalışmaları

2.2.2.1. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu

Hukukî İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, Ömer Nasuhi Bilmen'in en büyük yapıtları arasındadır ki, bir ömür boyu çalışmayı gerektirecek niteliktedir. İslam dünyası adına gerçekleştirilmiş büyük bir hizmettir. Kendisinden önce İslam Hukuku'nun bütününe ihtiva eden Türkçe tek bir eser bile mevcut değildir.⁷³ 1949-1952 yıllarında altı cilt halinde İstanbul'da basılmıştır. Eserin el yazması iki cilt olup birinci ciltteki usul-ü fıkıh bahsi bulunmamaktadır. 1943 yılında tamamlanmış ve ilk baskısı İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından yapılmıştır.⁷⁴ 1955 yılında birinci cildinin ikinci baskısı yapılmış, daha sonraları da 1967, 1970 ve 1985 senelerinde Bilmen

⁶⁹ Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s.212, İstanbul, 1991.

⁷⁰ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Alimleri*, s. 97, İstanbul, 1987.

⁷¹ Vakkasoğlu, Vehbi, *age*, s. 92-93.

⁷² Yavuz, Hulusi, *age*, s. 211-212.

⁷³ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, s. 36, İstanbul, 1975.

⁷⁴ Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nsuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s. 212, İstanbul, 1991.

Yayınevi tarafından tekrar tekrar çoğaltılmıştır.⁷⁵ *Hukukî İslamiyye Kamusu* sadece bir kamus olmayıp İslam hukukunun aile, miras, amme, ceza, vasiyet, vakıf, arazi gibi hemen hemen her bahsinin ele alınıp teferruatıyla işlendiği bir eserdir ve İslam dünyasında henüz bir benzeri yoktur.⁷⁶ İslam Hukuku'nun meşhur mezheplerine ait hükümleri bulabileceğimiz bir eser olup aynı zamanda fakihlerin hayatlarına da uzun uzun değinilmiştir.⁷⁷ İkinci bölümde eser hakkında üzerinde fazlaca duracağımız, çeşitli açılardan inceleme ve tetkiklerde bulunacağımız için şimdilik bu kadar bilgi vermekle yetineceğiz.

2.2.2.2. Büyük İslam İlmihali

Kitapta öncelikle akaid hakkında bilgi verilip daha sonra ibadetler, yeme-içme, giyim, alışveriş, helal-haramlar gibi fikhî konulara değinilmiş, İslam ahlakından ve siyerden, Kur'an-ı Kerim'de zikredilen büyük peygamberlerin yaşantılarından söz edilmiştir. On kitap halinde yazılmış, önce fasikül fasikül neşredilmiş, daha sonra kitap haline getirilmiştir. 1954 yılında basıldığında sahasında ilk ve önemli bir kaynak olmasının yanı sıra şimdiye kadar 2,5 milyondan fazla satışı ile de bir rekoru gerçekleştirmiştir.⁷⁸ Bu sonuçtan halkın dini bilgilere olan gereksiniminin ne derece fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Eser böylesine büyük bir boşluğu doldurmuştur.⁷⁹

2.2.2.3. Sualli Cevaplı Dini Bilgiler

Tefsir, hadis, fıkıh (ahkâmu'l-evkaf, ferâiz ve İntikaalât), kelim, itikat, ve siyer-i enbiyâ konularının işlendiği kitap,⁸⁰ Diyanet İşleri Başkanlığınca Müftülük, Vaizlik ve Hayrat Hademeliği gibi çeşitli görevlerde vazife almak amacıyla imtihanlara girecek olan adaylara yönelik sorulu cevaplı bir tarzda kaleme alınmış, yardımcı bir kitaptır.⁸¹

⁷⁵ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 320, İstanbul, 1998.

⁷⁶ Yavuz, Hulusi, *age*, s. 218.

⁷⁷ Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 524, İstanbul, 1957.

⁷⁸ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Alimleri*, s. 92-93, İstanbul, 1987.

⁷⁹ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 162-163.

⁸⁰ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâki, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, s. 54, İstanbul, 1975; TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 163.

⁸¹ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 163.

2.2.3. Hadis Alanındaki Çalışması

Hikmet Goncaları adlı kitabında 500 hadisi şerif verilmiş⁸², hadisler itikad, ibadet, ahlak ve sosyal konulardan seçilmiş olup bu hadislerin hikmetlerinin izahı yapılmıştır. Hadisler Sahih-i Buhari, Sahih-i Müslim, Sünen-i Ebu Davud gibi meşhur hadis kaynaklarından derlenmiştir. Zaman zaman da İmam-ı Suyutî'nin, “*el-câmi'us-sağir*” ve İmam-ı Menâvî'nin “*el-künûzü'l-hakâyik*”ın da var olan hadisler de kullanılmıştır.⁸³ Kitap olarak basılmadan önce 1956 yılında yayınlanmaya başlayan İslam Mecmuası'nda Hikmet Goncaları başlığı altında neşredilmiş olma ihtimalleri var olup,⁸⁴ 1974 de İstanbul da basılmıştır.⁸⁵

2.2.4. Kalam Alanındaki Çalışmaları

2.2.4.1. Muvazzah İlmî Kalam

Latin harflerinin kabulünden önce basılmış olan ilk eseridir.⁸⁶ Yeni ilmi kalam döneminde yazılmış olan eser, uzunca bir girişten sonra altı bölüm ve sonuçtan müteşekkildir. Başlıca itikadî ve kalamî konulara temas edilmesinin yanı sıra eserde İslam inancına ters düşen bazı felsefî akımlara eleştiriler getirilmiştir.⁸⁷ Kitap ilk olarak, *Muvazzah İlmî Kalam Dersleri*, müellifi Fâtiğ Dersiâmlarından ve Mülga Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îyye azasından Darü'ş-Şafakati'l-İslâmiyye İlm-i Kalam ve Siyer-i Enbiya muallimi, Erzurumlu Ömer Nasuhi şeklinde Rumi 1339-1342'de İstanbul'da

⁸²Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, s. 50-52, İstanbul, 1975; Albayrak, Sadık, *Son Devrin Osmanlı Uleması*, c. 4-5, s. 379; Milli Gazete Yayınları; Öztürk, Osman, Toplalıoğlu, Bekir, *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslami Eserler Bibliyografyası*, s. 309, Ankara, 1975; *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 163.

⁸³, Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, s. 50-52, İstanbul, 1975; Kıyıcı, Selahattin, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 3, y. 2000 s.11.

⁸⁴ Kıyıcı, Selahattin, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 3, y. 2000 s. 11.

⁸⁵ Yavuz, Hulusi, “Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri”, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı ve İslam*, s. 212, İstanbul, 1991.

⁸⁶ Bilmen, Ahmet Selim, *age*, s. 27, İstanbul, 1975.

⁸⁷ *TDV.İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 163.

neşredilmiştir. Daha sonra Muvazzah İlmî Kelam şeklinde 1955 yılında yine İstanbul'da tekrar basılmıştır.⁸⁸

2.2.4.2. Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslamiye

İslam akaidine ait önemli dini konuların camilerde ve Yüksek İslam Enstitüler'inde okutulması için tespit edilmiş olan konuların yer aldığı eserdir⁸⁹ ki kendisi de Yüksek İslam Enstitüsü'nde ders kitabı olarak okutmuştur ve 1962 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁹⁰

2.2.4.3. Ashâb-ı Kiram Hakkındaki Müslümanların Nezih İtikatları⁹¹, Hz. Muaviye Hakkında Suallere Cevaplar

1948 yılında İstanbul'da basılmıştır⁹². Bilmen, bu eserinde Hz. Peygamber gibi onun değerli ashabına da büyük hürmet gösterilmesi gerektiğini belirtir ve asırlar önce geçmiş bazı olaylar yüzünden ashaptan bir guruba sövmenin ya da onları tahkir edecek sözler sarfetmenin büyük bir hata olacağını anlatmaktadır⁹³.

2.2.4.4. İslamiyetin Ulvi Mahiyeti, Müslümanların Yüksek İtikadları Hakkında Tetkikatta Bulunan Bir Amerikalının Suallerine Cevaplar⁹⁴

Amerikalı bir yazarın İslam dini hakkında sorduğu sorulara verdiği cevapların oluşturduğu risale tarzında küçük çaplı bir çalışmadır.⁹⁵

2.2.5. Ahlak Alanındaki Çalışmaları

Bu alanda diğerleri kadar fazla eser bırakmadığından ve ele geçen kaynaklarda kayda değer bilgi bulunmadığından, yeterli malumata ulaşamamıştır. Bu yüzden kitaplarının isimlerini, basıldıkları tarih ve basıldıkları yerleri vermeye yetineceğiz.

⁸⁸ Hulusi, Yavuz, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, İstanbul, 1991, s. 211.

⁸⁹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlakî, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşuk*, s. 53, İstanbul, 1975.

⁹⁰ Yavuz, Hulusi, *age*, s. 212.

⁹¹ Albayrak, Sadık, *Son Devrin Osmanlı Uleması*, c. 4-5, s. 379, Milli Gazete Yayınları.

⁹² Yavuz, Hulusi, *age*, s. 213.

⁹³ Bilmen, Ahmet Selim, *age*, s. 52-53.

⁹⁴ Öztürk, Osman, Topaloğlu, Bekir, *Cumhuriyet Devrinde Yayınlan İslam Eserler Bibliyografyası*, s. 309, Ankara, 1975.

⁹⁵ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlakî, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşuk*, s. 52, İstanbul, 1975.

2.2.5.1. Yüksek İslam Ahlâkı/Nazari ve Amelî Ahlâk-ı İslamiyye Dersleri

İstanbul'da 1928 (1347)⁹⁶ yılında basılmış olan eseridir.

2.2.5.2. Mübarek Geceler

Bu eseri de 1967 yılında İstanbul⁹⁷, da basılmış olan eseridir.

2.2.6. Edebiyat Alanındaki Çalışmaları

Bu alanda Nüzhetü'l-ervâh, İki Şükûfe-i Taaşşuk, Dini ve Felsefî Ahlak Lügatçesi adlı eserlerini sayabiliriz. Ayrıca Kararan Ufkumuzda Doğan İlahi Güneş, Kurban adlı eserleri de vardır.⁹⁸

2.2.6.1. Nüzhetü'l-ervâh

Farsça olarak yazıp sonradan Türkçe'ye tercüme ettiği divanı, gençlik yılları eserlerindedir.⁹⁹ İstanbul'da Bilmen Basımevi tarafından yayınevini hediyesi olarak 1968 yılında neşredilmiştir.¹⁰⁰

2.2.6.2. İki Şükûfe-i Taaşşuk

1904 yılında Erzurum'da yazmış olduğu romanının adıdır.¹⁰¹ Kendisinin de çok sevdiği bir eser olması yönüyle de önemlidir. Romanda devrin özellikleri temiz bir aşkla hikaye edilmiştir.¹⁰²

2.2.6.3. Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi¹⁰³

Bu eser edebiyatımızda ve konuşma hayatımızda kullanmış olduğumuz 770 tane kelimeyi içermektedir. Önce kelimelerin lügat anlamları verildikten sonra ıstılâhî manaları aktarılmıştır. Ayrıca bu kelimelerin her birisine ait faydalı bir iki vecize

⁹⁶ Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s. 212, İstanbul, 1991.

⁹⁷ Yavuz, Hulusi, *age*, s. 212.

⁹⁸ Öztürk, Osman, Topaloğlu, Bekir, *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslami Eserler Bibliyografyası*, s. 85, Ankara, 1975.

⁹⁹ *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 163.

¹⁰⁰ Yavuz, Hulusi, *age*, s. 212; Kıyıcı, Selahattin, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri*, s. 1, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı. 3, Yıl. 2000.

¹⁰¹ *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 163.

¹⁰² Öztürk, Osman, Topaloğlu, Bekir, *age*, s. 85.

¹⁰³ Albayrak, Sadık, *Son Devrin Osmanlı Uleması*, c. 4-5, s. 380, Milli Gazete Yayınları.

yazılmış ve bu kelimeleri içeren ahlâkî edebî birer kıt'a daha ilave edilmiştir. Nitekim Ahmet Selim Bilmen "Hikmet" kelimesini örnek olarak kitabında aktarmaktadır.¹⁰⁴

2.2.7. Makaleleri

Genelde makalelerin isimlerini, yayınlandığı yerleri, yayınlandığı tarihlerle birlikte vermeye çalıştık. Ancak bazı makaleleri önemli gördüğümüz için içeriklerinden bahsetmenin faydalı olacağı kanısıyla üzerinde biraz daha ayrıntılı bir şekilde durduk.

"Adalet-i Şer'iyye", Beyânü'l Hak, 108 (1327), s. 1992-1996.

"Ta'addüd-i Zevcât Müessesesi-i İçtimaiyyesi", Sebilürreşâd, XXIII: 590 (22 Recep 1342/28 Şubat 1340 (28 Şubat 1924), s.274-277;591 (29 Recep 1342), s.292-296; XXIII: 594, s. 345-7, 356-8.

"Müslümanlıkta İftirâk-ı Zevceyn", Sebilürreşâd, XIII: 577 (5 Cemaziyelûlâ 1342/13 Kânûnuevvel 1339 (13 Aralık 1923), s. 100-4; 580 5 (1339), s. 116-119.

Sıkt ve Iskât-ı Cenin Faciaları", Sebilürreşad XIII: 588 (1 Recep 1342/7 Şubat 1924), s.242-245.

"Ahkâm-ı Şer'iyye ve Ahkâm-ı Fıkhiyye", İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi, II, 1964, s.55-72.

"Yeni Hukuk-ı Âile Lâyihası Hakkında Müteâlâ", Sebilürreşad, XXV:625 29 Rabiulâhır 1343, 27 Teşrin-i sâni, 1340 (27 Kasım 1924) ve müteakip nüshalar, s. 39-41, 55-7, 85-8, 102-5, 119-123, 131-5, 151-4, 200-203, 218-220, 233-36.

"İntişâr-ı İslâm Tarihi", Sebilürreşad, XXV:635 (26 Cemâziyelâhır 1334/22 Kânûn-ı sâni 1341), s. 168-170, T. W. Arnold'un The Preaching of Islam, Londra, 1913 başlıklı eserinin 1343'te Halil Halid tarafından aynı isimle türkçeye yapılan tercümesinin üzerine yazmış olduğu bir kitâbiyattır.

"Kâinata Bir Nazar", Beyânü'l-Hak (kısaca:BH), IV: 93 (15 Muharrem 1329-3 Kanun-ı sâni 1326), s. 1751-1753.

¹⁰⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, s. 53-54, İstanbul, 1975.

“Mehâsîn-i Edeb”, BH, IV: 96 (7 Safer 1329), s. 1800-1801.

“Bir Levha-i İbret”, BH, N:99 (28 Safer 1329), s. 1851-52.

“İslamiyet ve Ulum ve Fünun”, Bh, IV: 101 (11 Rebiulevvel 1329), 1882-1885.

“Terceme-i Hâl: Mehmed Hâzık Efendi”, BH, s. 1929-1930.

“Adalet-i Şeriyeye”, BH, V:108 (24 Cemaziyelevvel 1329-18 Nisan 1327), s. 1992-1996.

“Muhit-i İslâmiyet”, BH, V: 188 (13 Recep 1329), s. 2151-2155.

“Şuhûr-ı Selâse Münasebetiyle: Nasihat”, BH, V: 121 (4 Şaban 1329), s. 2200-2202.

“Sultan Selim’i Ziyaret”, BH, VI: 154 (27 Rebiulahır 1330), s.2739-2741.

“Hikmet-i İslâmiyye”, BH, VII: 157 (19 Cemâziyelevvel 1330), s. 2778-2780.

“Muhterem Beyânü’l-Hak İdare-i Âliyyesine: İnegöl’den Mektup”, BH, VII: 176 (11 Şevval 1330-10 Eylül 1328), s. 3092-3094.

“Amerikalıların Suallerine Cevaplar”, Sebilürreşad, X:227 (Muharrem 1376/Ağustos 1956), s. 19-21, 33-6, 50-2, 71-82-83, 98-99.

Şiirler: “Diyânet”, BH, s. 1986-1987; “Bir Tahmis”, BH, s. 2098; “İki Gazel”, BH, s. 2758; “Bir Kıt’a”, BH, s. 2823; “Levha-i Tabiat”, BH, 2839-2840; “Üstadımın Kabrinde”, BH, s. 2870 (Erzurum Nakibü’l-Eşrafı da Abdürrezzak İlmi Efendi merhum); “Leyle-i Regâib”, BH, s. 2890-2891.

Erzurum’un Kıymet-i Tarihiyesi: “Erzurum Tarihini Araştırma Derneği” tarafından çıkarılan, “Tarih Yolunda Erzurum” dergisinin 1. ve 2. sayılarında yayınlanmıştır. Bilmen, dört maddeden oluşan makalenin sonunda Şair Ömer Nefi, İbrahim Efendi gibi tarihe mal olmuş Erzurumlular’ın hayatlarından bahsetmiştir.¹⁰⁵

Kur’an-ı Kerim’in Resmi Hattını Tağyir Caiz Değildir: Makale Kur’an’ın resmi hattını cüzi bir surette de olsa değiştirerek başka harfleri onun yerine koyarak onlarla Kur’an okumaya çalışmak caiz değildir diyerek başlar. 1958 yılında Batı Trakya Türkler’inden

¹⁰⁵ Kıyıcı, Selahattin, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Bazı Makaleleri”, s. 3-4, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. 3, Yıl. 2000.

Mustafa Kafalı adında bir öğretmenin zamanın Diyanet İşleri Başkanı olan Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'na soru sormasıyla tartışmalar başlar. Hayırlıoğlu'nun verdiği cevap Batı Trakya'da çıkarılan Sebat gazetesinde yayınlanır. Bunun üzerine Kur'an'ın Türkçe olması gerektiği, Latin harfleriyle yazılması hususundaki tartışmalar ileri safhada devam eder. Zamanın İstanbul Müftüsü olan Ömer Nasuhi Bilmen Diyanet İşleri Başkanı'na destek çıkar vaziyette meseleye ilmi açıdan deliller getirerek açıklamaya çalışır. Makalede meseleye üç açıdan yaklaşıp cevaplar verilmiştir.¹⁰⁶

Sebilürreşad dergisinin IX. cilt, 223. sayısında, X. cilt, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233. sayılarında tefrika halinde yayınlanan Amerikalıların Suallerine Cevaplar başlığını taşıyan makaleleridir. Sorular Diyanet İşleri Başkanlığına yöneltilmiş onlarda müftülüklerle bir tamim göndererek soruların cevaplandırılmalarını istemiştir. İşte Ömer Nasuhi Bilmen'in bu sorulara verdiği cevaplar makaleyi oluşturmuştur. Sorular dört grup şeklinde ele alınarak cevaplandırılmıştır. Bilmen'in ruh hakkındaki 7. maddeye verdiği cevaba Avukat Hami Sunay'dan itiraz gelir. Bilmen itiraza verdiği cevapla yeni bir makale daha yazmış olmaktadır.¹⁰⁷

Yağmur duası: Yağmur yağmadığı için çareler arayan köy halkına bir kadın, falan yerdeki mezara kurban kesmedikçe yağmur yağmaz, der. Bunun üzerine köylü kurbanı keser ve imamdan bunun duasını okumasını ister. Halkın isteğini yapmamakta direnen imamı müftüye şikayet ederler. Müftü de imamı suçlar. Sebilürreşad okuyucusunun gönderdiği bu yazıyla Bilmen'den meseleyi aydınlatması istenilir. Makale böylece kaleme alınır.

İslam'da Demokrasi: Demokrasinin prensiplerinin İslam'da da var olduğunu beyan ettiği makalesidir.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Kıyıcı, Selahattin, *age*, s. 6-7.

¹⁰⁷ Kıyıcı, Selahattin, *age*, s. 8-10.

¹⁰⁸ Kıyıcı, Selahattin, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 11-12, Sayı.3, Yıl.2000.

İKİNCİ BÖLÜM

‘HUKUKİ İSLÂMİYYE VE İSTİLAHATI FİKHİYYE KAMUSU’NUN TANITIMI

1. ESERİN ORTAYA ÇIKIŞ NEDENLERİ

İslam Hukuku’na dair hacim bakımından irili ufaklı Arapça yazılmış pek çok eser bulmak mümkünken, İslam Hukuku’nun bütün hükümlerini ihtiva eden Türkçe yazılmış eser bulmak oldukça güçtür. Bazı Arapça eserler tercüme yoluyla dilimize kazandırılmaya çalışılsa da, bunlar ya oldukça muhtasar olan eserlerdir ya da her zaman kolaylıkla istifade edilebilecek bir tertibe sahip değildirlir. *Mecelle-i Ahkâmı Adliye*, İslam Hukuku’nun yalnız muamelatına dair bir kısım hükümlerini içermektedir ve bunun üzerine birkaç şerh çalışması da yapılmıştır. Ancak bunlardan da İslam Hukuku’nun geneli hakkında bilgi edinebilmek imkansız görünmektedir. İslam Hukuku’nun birer bölümü diyebileceğimiz vakıf, vasiyet, miras, cihad, kısas ve hadler gibi bir takım kuralları hakkında Türkçe kaynaklar bulmak mümkündür. Nitekim bunlar da belirli ve sınırlı konular hakkındadır. Türkçe yazılmış İslam Hukuku’nu ihtiva eden eserlerden bir kısmı da fetva kitaplarıdır ki bu kitaplarda, hâdiselere göre devirlerindeki ihtiyaçlara cevap vermeye çalışmış olan eserlerdir. Bunlarda karşılaştığımız sorun, yine İslam Hukuku’nun geneli hakkında bilgi edinebilmenin imkansız oluşudur. Ayrıca şimdiye kadar bahsettiğimiz bütün eserlerde karşılaşılan diğer bir sorun da bunların Hanefî mezhebi ağırlıklı yazılmaları, diğer mezheplerin görüşlerinden istifade edilmemiş olmalarıdır. Müellif bu tesbitte bulunarak işe koyulmuştur. Yine aynı şekilde müelliften öğrendiğimize göre Mustafa Hayri Efendi, şeyhülislamlığı zamanında nikah, talak, muamelat, ceza gibi çeşitli dallarda Hanefî mezhebinin görüşlerinin yer aldığı *Mecelle-i Külliyye* tarzında bir eser oluşturulmasını istemiştir. Bunun üzerine Meşihat-ı İslamiyye Dairesi’nce bir heyet oluşturulur. Heyet nikah, talak gibi aile hukukuyla alakalı Arapça kaynakları toplayarak işe başlar ve Hindiyeye fetvası esas alır. Eserlerin tercümesi konusunda da Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi ile Ömer Nasuhi Efendi

çalışacaktır. Ancak Hayri Efendi'nin şeyhülislamıktan çekilmesi ile heyetin çalışmaları da ertelenmiş olur. Ali Haydar Efendi üzerine düşen alanla alakalı bir çok tercüme yapar ve nafaka hakkında yaptığı tercümelemleri neşredilir. Bu arada Ömer Nasuhi Bilmen'de nikahla alakalı 1600 maddenin tercümesi üzerinde çalışmıştır. Ancak Ömer Nasuhi Efendi'nin yaptığı tercümelemler basılmamıştır.¹

Hukuk İlmini Yayma Kurumu, 1937'de bir Türk Hukuk Kamusu hazırlanmasının lazım geldiğine karar verir. Birinci cildi İslam Hukuku'na ayrılan bu eserle ilgili çalışmalar devam ederken, 1939'da öncelikli olarak Türk Hukuk Lügatı'nın yazılması gerektiği kararına varılır. Bu lügatte İslam Hukuku'yla alakalı olan terimler Ebul'ulâ Mardîn'in başkanlığında Ali Himmet Berki, Ömer Nasuhi Bilmen, Mehmet Gönenli, Şevket Yund'dan oluşan bir heyet tarafından kaleme alınır. Bilmen, kendi üzerine düşen vazifeyi yerine getirir, ceza hukukuyla alakalı kısmı kısa zamanda hazırlar ve kuruma gönderir, ancak diğer bölümlerle alakalı kısımlar yazılamadığı için bu teşebbüs de sonuç getirmez.

Her iki çalışmanın da bir sonuç getirmemesi üzerine Bilmen çalışmalarını birleştirir, yeni bölümler de ekleyerek çağa damgasını vurmuş önemli bir eser olan *Hukuki İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*'nu oluşturur. Kamus'un ibadetlerle ilgili olan bölümü *Büyük İslam İlmihali* adıyla tekrar tekrar basılır.²

Ömer Nasuhi Bilmen, eserin ortaya çıkışını şu cümleleriyle özetlemektedir: “Teşebbüs edilen hayırlı bir işin noksan kalmasına gönlüm razı olmadığından aczime bakmaksızın böyle bir kamus -noksan bir halde de olsa- vücade getirmek azminde bulundum, senelerce çalıştım. Bu sırada İslam Fıkhnın ibadetlere ait olan kısmını, “Büyük İslam İlmî-Hali” ünvanıyla ayrıca neşre muvaffak oldum. İslam Hukuku'nun yazmakta bulunduğum diğer aksamını da inayeti Hak'la altı cilt olmak üzere başkaca yazıp bitirdim. Bu suretle işbu “*Hukuku İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye*” adındaki eser vücade gelmiş oldu”.³

¹ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 319, İstanbul, 1998; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Birinci Baskının Önsözü, c. 1, s. 3-4, Bilmen Yayınevi, İstanbul.

² TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 319, İstanbul, 1998.

³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *age*, c. 1, s. 3-4; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâki, Terbiyevi, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, s. 37, İstanbul, 1975.

Eserin ortaya çıkışını kendi cümlelerinden aktarmaya çalıştığımız Ömer Nasuhi Bilmen'in, Şeyhülislamlık bünyesinde kurulan Heyet-i Telifiyye üyeliğinde geçirdiği beş yıl, onun mükemmel manada hukuk formasyonunu kazanmasını sağlamıştır. Heyet-i Telifiyye üyesi iken başlanmış olan çalışmayı daha sonra kendisi devam ettirmiş, sonunda akademik çevrelerde çok büyük yankı uyandıran ve yıllardır kaynak kitap olarak kullanılan *Hukukî İslamiye Kamusu* adlı eser ortaya çıkmıştır.⁴ “*Büyük İslam İlmihali*” adlı kitabı da onun bütün Türkiye’de tanınmasını sağlamıştır.⁵ Böylece Bilmen Hoca, tek partili dönemin baskılarından dolayı ülkede yaşanan derin suskunluk dönemini boş geçirmemiş, ilmi bir takım şeyler ortaya koyabilmek için gece gündüz çaba sarf etmiştir.⁶

2. HUKUKİ İSLÂMİYYE KAMUSUNUN SİSTEMATİĞİ

Hukukî İslamiye Kamusu denince, adından da kaynaklanarak ilk akla gelen onun bir ıstılah kitabı olduğudur. Ancak onda yalnızca ıstılahlar mevcut değildir. O aynı zamanda İslam Hukuku’nun amme, miras, ceza, aile, vakıf, vasiyet gibi önemli mevzularının ayrıntılarıyla ele alındığı bir eserdir.⁷ Bu tür konular işlenirken nasıl bir yol takip edildiğini aktarmadan önce klasik fıkıh kaynaklarında kullanılmış olan sistematik ve Hanefi kaynaklarda sistematığın gelişimi hakkında bilgi vermenin daha yerinde olacağı kanaatindeyiz.

2.1. Klasik Fıkıh Kaynakları Sistematığının Genel Tanıtımı

Hukukî İslamiyye Kamusu’nda Hanefi, Maliki, Şafii, Hanbeli mezheplerinin kaynakları ve Zahirîyye mezhebinden sadece, İbn Hazm’ın *el-Muhallâ*’sı kullanıldığı için biz de burada Hanefi, Maliki, Şafii, Hanbeli mezheplerinin sistematiklerinden bahsetmekle yetineceğiz. Ancak Hanefi mezhebindeki sistematik gelişimden ayrı bir başlık altında söz edeceğiz.

Maliki fıkıh İmam Malik’in talebeleri ve önemli eseri *Muvatta* vasıtasıyla yayılmıştır. Zeyd b. Ali’nin (ö. 122/740) *el-Mecmu*’u hariç tutulursa İmam Malik’in *Muvatta*’sı

⁴ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı’dan Cumhuriyete İslam Âlimleri, Yazı Dizisi*, 11 Mayıs 1987 Pazartesi.

⁵ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 162, İstanbul, 1992.

⁶ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı’dan Cumhuriyete İslam Âlimleri, Yazı Dizisi*, 11 Mayıs 1987 Pazartesi.

⁷ Yavuz, Hulusi, “Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen’in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri”, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s.80, İstanbul, 1991.

bugüne ulaşan en eski fıkıh kitabıdır. Muvatta'da ibadet ve hukuk alanındaki sünnetle, buna dayalı, Amel-i Ehl-i Medine derlenmiştir ve çeşitli rivayetlerle gelmiş şekilleri mevcuttur. Yahya b. Yahya el-Leysî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Yahya b. Abdullah b. Bükeyr el-Kureşî, Ebu Mus'ab Ahmed b. Kasım ez-Zührî, Süveyd b. Said el-Hadesânî'nin rivayetleri, günümüze ulaşmış bulunan rivayetlerdir. İbn Abdülber en-Nemerî'nin, *el-İstizkâr fî şerhi mezâhibi ulemâ'i'l-emsâr*'ı ve *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'anî ve'l-esânid*'i; Ebü'l-Velid el-Bâcî'nin, *el-Müntekâ'sı*; Celâleddin es-Süyûtî'nin, *Tenvîrül-havâlik*'i; Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî'nin *Şerhu'l-Muvattâ'sı*; Abdülhay el-Leknevî, *et-Tâ'likü'l-mümecced alâ Muvatta'i Muhammed*'i; Muhammed Zekeriyâ Kandehevî'nin, *Evcezül-mesâlik ilâ Muvatta'i Mâlik*'i; Yahya b. Yahya el-Leysî ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivayetiyle gelen *Muvatta'*nın şerhlerinden önemli olanlarıdır.

Maliki mezhebinin Muvatta'dan sonraki diğer önemli eseri de Sahnun lakabıyla tanınan Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî'nin (ö.240/854) *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'sıdır. Esed b. Furât, hocası İmam Malik'in vefatından sonra Mısır'a giderek hocasının önde gelen talebelerinden İbnü'l-Kasım ile görüşerek hem İmam Malik'in fikhî konularla ilgili görüşlerini hem de İbnü'l-Kasım'ın ictihadlarını derleyerek, *el-Esediyye* adlı eserini kaleme almıştır. Sahnun bundan bir nüsha elde ederek İbnü'l-Kasım'a arzeder. İmam Malik'in diğer talebelerinin de görüşlerini ekleyerek fıkıh konularına göre de tasnif eder ki böylece, *el-Müdevvenetü'l-Kübra* ortaya çıkmıştır. *El-Müdevvenetü'l-Kübra* üzerine pek çok şerh ve haşiye çalışması yapılmış bulunmaktadır. Bunların en önemlileri ise; İbn Ebu Zeyd el-Kayrevânî'nin *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât ve Muhtasaru'l-Müdevvenesi*'yle, talebesi olan Ebu Said el-Berâzî'nin *et-Tehzîb fî' ihtisârî'l-Müdevvene*'dir. El-Müdevvene'nin eksikliklerini tamamlamak için İbn Rüşd el-Cedd (ö.520/1126) *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât* adlı eseri telif etmiştir.

İbn'ül-Kasım'ın talebelerinden Endülüslü İbn Habib es-Sülemî el-Vâziha'yı, es-Sülemî'nin talebesi olan Muhammed b. Ahmed el-Utbî (255/869)'de el-Utbiyye diye anılan *el-Müstâhrace mine'l-esmi'a mimmâ leyse fî'l müdevvene*'yi yazmıştır. İbn Rüşd el-Cedd'in bu esere *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-talil fî'l-mesâ'ili'l-müstahrece* adıyla yazdığı şerh önemlidir. Ayrıca İbnü'l-Mevvaz'ın (ö.269/883) *el-Mevvâziyye* adlı eseri Maliki mezhebinin önemli kaynaklarından.

“Küçük Malik” adıyla anılan İbn Ebu Zeyd el-Kayrevânî’nin (ö.386/996) ünlü eseri er-Risale bir çok defa basıldığı gibi pek çok şerhi de yapılmıştır. İbn Nâcî, *Şerh alâ Risaleti İbn Ebî Zeyd*; Ali b. Muhammed el-Menûfî, *Kifâyetü’t-tâlibi’r-rabbânî*; Muahmmmed b. İbrahim et-Tetâî, *Tenvîrü’l-makâle fî halli elfâzi’r-Risâle ve Cessûs, Şerh alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd* önemli şerhlerindendir.

Maliki kitaplarından önemli bir diğer eser de, Cemâleddin İbnü’l-Hâcib’e ait olan Câmi’u’l-ümmehât’tır. *El-Muhtasarü’l-fer’î* olarak da anılır. Halil b. İshak el-Cündî (ö.776/1374) tarafından bu esere *et-Tavzîh* adıyla bir şerh yazılmıştır. Müellifin asıl önemli eseri *el-Kitâb* olarak anılan eseridir. Altmış civarındaki şerh ve haşiyelerinden Mevvâk’ın *et-Tâc ve’l-iklîl*’i, Hattâb’ın, *Mevâhibü’l-celil*’i, Abdülbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî’nin *Şerhu Muhtasari Halil*’i, Haraşî’nin *Şerhu Muhtasari Halil*’i, Derdîr’in *eş-Şerhu’l-kebîr*’i önemli olanları arasındadır.

Maliki mezhebinin meşhur bir el kitabı da İbn Âsım el-Gırnâtî’nin (ö.829/1426) *el-Âsımiyye* diye tanınan *Tuhfetü’l-hükkâm fî nüketi’l-ukûd ve’l-ahkâm* adlı eseridir. Şerhlerinin belli başlıları ise şunlardır: Meyyâre lakabıyla tanınan Muhammed b. Ahmed el-Fâsî’nin, *el-İtkân ve’l-ihkâm*’ı; İbn Sûde et-Tâvüdî’nin, *Halyü’l-me’âsim*’i; Ali b. Abdüsselâm et-Tesûlî’nin, *el-Behiyye*’si; Osman b. Mekkî et-Tevzerî’nin, *Tavzîhu’l-ahkâm*’ı...

İbn Rüşd el-Hafîd’in (ö.595/1198) *Bidâyetü’l-müctehid* adlı eseri; Maliki mezhebinin görüşlerinin yanı sıra Şafii ve Hanefi mezhebinin, sahabe ve tabiinden itibaren pek çok müctehidin görüşlerine yer verilmiş olan önemli bir kaynaktır. Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî (ö.914/1508)’nin İmam Malik’in talebelerinden kendi zamanına kadar Endülüs ve Kuzey Afrika’da yaşamış Mâlikî ulemasının verdiği fetvâları toplayıp yazdığı *el-Mi’yârü’l-Mu’rib ve’l-Câmi’u’l-Muğrib ‘an Fetâvâ ‘Ulemâ’i İfrikiyye ve’l-Endelüs ve’l-Mağrib* Maliki kitaplarının önemlileri arasındadır.

Maliki mezhebinden özet bir şekilde bahsettikten sonra, Şafii mezhebi hakkında da kısaca bilgi vermeye çalışalım: Şafii mezhebi diğer mezheplerden biraz farklı olarak İmam Şafi’nin (ö. 204/820) kendisinin yazdığı ve talebelerine yazdırdığı kitaplar vasıtasıyla yayılmıştır. İmam Şafi görüşlerini dayandırdığı usûl kaidelerini, “*er-Risale*” adını taşıyan küçük bir eser de beyan etmiştir. Bu yüzden kendisi usulün kurucusu

sayılmıştır. İmam Şafi'nin görüşlerinin ve bu görüşlerin dayanaklarının yer aldığı en hacimli eseri “*el-Ümm*” adlı eseridir ki her iki eser de Rebî b. Süleyman el-Murâdî tarafından rivayet edilmiştir. Şafi'nin iki meşhur talebesi Büveytî ve Müzenî hocalarının görüşlerini derleyerek ve zaman zaman kendilerinden de bir takım şeyler katarak el-Muhtasar adlı eserlerini kaleme almışlardır. Müzenî'nin eserini daha sonra *el-Hâvi'l-Kebîr* adıyla Maverdî şerh etmiştir. Eser de; Şafii mezhebinin içindeki farklı görüşler verildikten sonra diğer mezheplerin görüşleri de verilerek konular tartışılmıştır.

Gazzali'nin hocası İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö.478/1085), İmam Şafi ve talebelerinin görüşlerinin yanı sıra kendi görüşlerine ve diğer mezheplerin görüşlerine de yer vererek hayatının meyvesi adını verdiği, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb* adlı eserini oluşturmuştur. Gazzali hocasının bu eserini ihtisar ederek *el-Basît*'i sonra bunu kısaltarak *el-Vasît*'i daha sonra bunu da kısaltarak *el-Vecîz*'i meydana getirir. Her iki eser üzerinde de daha sonra bir çok şerh ve ihtisar çalışması yapılmıştır.

Şafi fikhının iki önemli eseri olan *et-Tenbîh* ve *el-Mühezzeb*'i Ebu İshak eş-Şirâzî kaleme almıştır ki her iki eser üzerine de pek çok şerh ve haşiye çalışması yapılmakla birlikte, bunlar arasından en önemlisi Nevevî'nin *el-Mühezzeb* üzerine yaptığı *el-Mecmû* adlı şerhtir. Ebû Şücâ el-İsfahânî'nin *t* diye de anılan *el-Muhtasar* adlı eserleri de Şafi fikhının üzerinde durulması gereken kaynaklarındandır. Bu eser üzerine yapılan çalışmalardan İbn Kâsım el-Gazzî'nin *Fethu'l-kar'ibi'l-mücib fî şerhi elfâzî't-Takrîb* adlı şerhle Bâcûrî'nin buna yazdığı haşiye ve Hatîb eş-Şirbînî'nin *el-İknâ fî halli elfâzî* Ebî Şücâ şerhi ve Büceyrimî'nin haşiyesi ünlüdür.

VII. (XIII) yüzyılda yazılan eserler Gazzali'nin *el-Vecîz*'inin esas alındığı eserlerdir. Örneğin, Râfî *Vecîz*'i, *Fethu'l-aziz* adıyla şerh etmiştir. Ayrıca *el-Vecîz*'i esas alarak el-Muharrer'i oluşturmuştur. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethul-aziz*'de ki hadisleri tahrir ederek oluşturduğu *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfî'iiyyi'l-kebîri*, Nevevî'nin *el-Mecmû* adlı eseriyle birlikte basılmıştır. *el-Vecîz*'i ihtisar eden Necmeddin el-Kazvînî *el-Hâvi's-sağîr*'i oluşturur. Daha sonra bunun üzerine pek çok şerh ve haşiye çalışması yapılmıştır. Bunlardan İbnü'l-Mukrî el-Yemenî'nin *İrşâdü'l-gâvî fî mesâliki'l-Hâvî* adıyla yazdığı ihtisar ve *İhlâsu'n-nâvî fî İrşâdi'l-gâvî* adlı şerh şöhret bulmuş eserlerdir. Ayrıca İbn Hacer el-Heytemî'nin *Fethu'l-Cevâd fî şerhi'l-İrşâd* anılması gereken eserlerdendir.

Nevevî'nin müteahhirin uleması tarafından büyük rağbet gören iki eseri vardır. Bunlardan ilki Rafî'nin *Fethu'l-azîz*'inin muhtasarıdır. İkincisi ise Minhâcü't-tâlibîn'dir ki bu da, yine Rafî'ye ait olan *el-Muharrer* adlı eserin muhtasarıdır. Otuz beş civarındaki şerhlerinden önemle üzerinde durulması gerekenler şunlardır: Celâleddin el-Mahallî'nin *Şerhu'l-Minhâc*'ı, İbn Hacer el-Heytemî'nin *Tuhfetü'l-muhtâc*'ı, Hatîb eş-Şîrbînî'nin *Muğni'l-Muhtâc*'ı, Şemseddin er-Remlî'nin *Nihâyetü'l-muhtâc*'ı.

Şafi mezhebinden de bahsettikten sonra üçüncü olarak Hanbeli mezhebi hakkında bir takım bilgiler aktarmaya çalışalım: Ahmed b. Hanbel kendi fihki görüşlerini ve metodunu yansıtan herhangi bir eser yazmadığından daha sonraları öğrencileri tarafından onun çeşitli fetvaları toplanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tedvin faaliyeti mezhep doktrinin gelişmesine bağlı olarak zengin bir usul ve fûrû literatürü oluşturmuştur. Ahmet b. Hanbel'in kendisine izafe edilen, *Kitâbü's-Salât* ve *Kitâbü'l-Eşribe* gibi küçük hacimli eserler günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak fıkıh, akaid, ahlak gibi konularda kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplar talebeleri tarafından Mesâil adıyla bir araya getirilmiştir. Abdullah b. Ahmed, Salih b. Ahmed, Ebû Dâvud es-Sicistânî'nin yaptığı derlemeler günümüze kadar gelmiş ve yayınlanmış olanlarıdır.

Ebu Bekir el-Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in fikhî görüşlerini derleyerek, Hanbeli mezhebinin ilk büyük hukuk müdevvenatı olan *Kitâbü'l-câmi*'i telif etmiştir. Kendisinin eksik bıraktığı bir takım hususları talebesi olan Gulâmu'l-Hallâl, *Zadu'l-müsâfir* adlı eserinde kendi görüşlerini de ekleyerek tamamlamıştır.

İlk Hanbeli el kitabı, *el-Muhtasar*, Ebu'l-Kasım el-Hırâkî'ye aittir. Üç yüz kadar şerhi bulunmakla birlikte bunlardan Ebu Ya'lâ el-Ferrâ'nın, Ebu Tâlib el-Basrî ed-Darfî'nin şerhleri ile İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî'nin *el-Muknî fî şerhi Muhtasari'l-Hırâkî*, Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin *el-Muğni*, Şemseddin ez-Zerkeşî'nin *Şerhu'l-Muhtasari'l-Hırâkî*'si önemli şerhlerindedir. Diğer şerh çalışmalarından farklı olarak Zerkeşî öbür mezheplerin görüşlerine yer vermemiştir. İbn Kudâme'nin eseri ise, Hanbeli mezhebi içindeki farklılıkları dile getirdikten sonra diğer mezheplerin görüşlerinin yanı sıra sahabe ve tabiin müctehidlerinin görüşlerine de yer vererek bunları tartışmış ve tercihini belirtmiştir ki eser bu yönüyle Mukaran İslam Hukuku kitabı niteliğindedir.

Hanbeli mezhebinde uzunca bir zaman rağbet görmüş eserlerden birisi de Ebu Ya'lâ el-Ferrâ'nın talebesi olan Hattâb el-Kelvezânî (ö. 510/1116)'nin *el-Hidâye fi'l-fıkhı*'dır. Hanbeli mezhebinin önemli şahsiyetlerinden birisi olan İbn Kudâme'nin, *el-Muğni* adlı şerhinden bahsetmiştik. Ancak, *el-Umde*, *el-Muknî*, *el-Kâfi* isimli üç mühim eseri daha vardır ki *el-Umde*; İbn Kudâme'nin mezhepte tercih ettiği tek görüşün var olduğu bir eserken *el-Muknî*; mezhep içindeki farklı rivayet ve görüşlerin de yer bulduğu bir eserdir. Ancak bu eserde de delil zikredilmezken *el-Kâfi*'de de çeşitli rivayetler delilleriyle birlikte yazıldığı için Hanbeli mezhebinde çok fazla tutulmuş bir eserdir. Bu yüzden üzerinde pek çok şerh ve haşiye çalışması yapılmıştır. Bunların önemlilerinden ilki müellifin yeğeni olan Ebu'l-Ferec İbn Kudâme el-Makdîsî'ye ait olan Şerhu'l-Kebîr'dir. İkinci olarak Burhâneddin İbn Müflih'in *el-Mübdî fi şerhi'l-Muknî* adlı eserini son olarak da Alâeddin el-Merdâvî'nin *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf* adlı eserini zikretmekle yetineceğiz. Bahsettiğimiz son eser bizzat müellif tarafından tekrar ihtisar edilerek, *et-Tenkîhu'l-müşbi' fi tahrîri ahkâmî'l-Muknî*'i adıyla literatürümüzde yer almıştır.

Şemseddin İbn Müflih delil ve talile yer vermeden mezhepte tercih edilen görüşü ve o görüşle ilgili ihtilafları vererek diğer mezheplerin görüşlerini de kaydettiği *el-Furû*'u yazmıştır. Haccâvî ise aynı şekilde delile ve talile yer vermeksizin tercih edilmiş görüşü esas alarak bu eseri *el-İknâ li-tâlibi'l-intifâ* adıyla muhtasar etmiştir. Ayrıca İbn Kudâme'nin *el-Muknî'ini Zâdü'l-müstaknî* adıyla ihtisar eden de yine aynı müelliftir. Takiyyüddin İbnü'n-Neccâr *el-Fütûhî*, *el-Muknî* ve *et-Tenkîhu-l müşbi'*i birleştirip bazı değişiklikler yaparak *Münthehe'l-irâdât fi cem'i'l-Muknî ma'a't-Tenkîh ve'z-ziyâdât*'ı ortaya koymuştur.

Buhûtî, az önce bilgi vermeye çalıştığımız son üç kitabı, *el-İknâ*'ı *Keşşâfü'l-iknâ' ani'l-İknâ'*, *Zâdü'l-müstaknî*'i, *er-Ravzü'l-mürbî* ve *Münthehe'l irâdât*'ı *Dekâiku üli'n-mühâ li şerhi'l-münthehâ* adıyla şerhetmiştir. Buhûtî'nin *Umdetü't-tâlib* adlı eserini de Osman b. Ahmed en-Necdî *Hidâyetü'r-râgıb* adıyla şerhetmiştir.

Mer'î b. Yûsuf el-Kermî, *el-İknâ* ve *Münthehe'l-irâdât*'ı *Gâyetü'l-münthehâ fi'l-cem beyne'l-İknâ ve'l-münthehâ* adıyla bir araya getirmiştir. Ayrıca *Delîlü't-tâlib li neyli'l-metâlib*'in de yazarıdır. *Delîlü't-tâlib* İbn Ebû Tağlib tarafından *Neylü'l-me'ârib*, İbn Düveyyân tarafından da *Menârü's-sebîl* adıyla şerhedilmiştir. Bu iki şerh de Ali

Abdülhamid Baltacî ve M. Vehbî Süleyman tarafından *el-Mu'temed fi fikhî'l-İmâm Ahmed* adıyla tek kitap haline çevrilmiştir.

Dört mezhepten Hanefileri başlı başına bir başlık altında inceleyeceğimiz için diğer üçü Maliki, Şafii ve Hanbeli mezhebinin sistematik gelişimi üzerinde durduktan sonra, literatürümüzde önemli bir yere sahip olduğu için Zahirî mezhebi hakkında da bilgi vermeye çalışacağız. Zahirî mezhebinin kurucusu Dâvud ez-Zâhirî (ö.270/884)'nin bir çok eser yazmış olmasına rağmen fikhî görüşleri kendi eserlerinden değil de talebelerinin çalışmaları sonucu günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Zahirî mezhebi denilince ilk akla gelen şüphesiz İbn Hazm'dır ve onun eseri *el-Muhallâ*'dır. İbn Hazm'a ait görüşler Muhammed el-Muntasır el-Kettânî tarafından özet halinde ve ansiklopedik bir tarzda *Mevsû'atü takribî fikhî İbn Hazm ez-Zâhirî* adıyla düzenlenmiştir.⁸

2.2. Hanefî Kaynaklarda Sistematiğin Gelişimi

Hanefî mezhebinin kurucusu olan Ebu Hanife'nin meselelere dair ya da kendisine yöneltilen sorulara karşılık verdiği cevapları toplayarak oluşturduğu, bizzat kendisinin yazmış bulunduğu bir eser olmadığı gibi ictehad metodunu anlattığı bir eseri de mevcut değildir. Fikhî konulardan bahsettiği bir eseri bulunmamaktadır. Onun ilim halkasında her türlü mesele tartışıldıktan sonra ortaya çıkan çözümler talebeler tarafından yazılır, böylece çeşitli meseleler hakkında Hanefî mezhebinin görüşleri toplanır, tedvin ve tasnifleri yapılarak da ortaya çıkan ictehadlar kitaplaştırılır. Daha sonra ortaya çıkacak olan sistematik fıkıh kitapları açısından da bu eserler bir temel taşı niteliğindedir. Ebu Hanife'den sonra talebeleri Ebu Yusuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer b. Hüzeyl hocalarının görüşleriyle birlikte kendi görüşlerini de talebelerine imla ve telif yoluyla aktarmışlardır. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin derlediği "Zahirü'r-rivâye" denilen *el-Asl (el-Mebсут), ez-Ziyâdât, el-Câmi'ul-Kebir, el-Câmi'us-sağir, es-Siyerü'l-kebir, es-Siyerü's-sağir* Hanefî fikhinin ilk ve en güvenilir kaynaklarındandır. Şeybânî'den ahad yollarla ulaşmış olan "Nevâdirü'r-rivâye" diye anılan, *el-Hücce ala ehli'l-Medîne* ve *el-Asar*'ı ile Ebu Yusuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı Hanefî literatürünün oluşmasında önemli katkısı bulunan eserlerdir. İlk kaynaklardan sonra Hanefiliğin geniş

⁸ TDV. İslam Ansiklopedisi, c. 13, s. 14-21.

bir coğrafyaya yayılması, Abbasi hükümlerinin boyunca büyük nüfuz kazanması ile birlikte, ilk birkaç nesil Hanefi müctehidlerinin görüşlerini derleyen eserlerin yanı sıra çeşitli bölgelerdeki doktriner ve tatbiki hukuku yansıtan eserlerin de hızla çoğaldığı ve ayrıca Hanefi fikhının özlü şekilde ve genel olarak delillere yer verilmeksizin derlendiği temel metinlerin kaleme alınmaya başlandığı görülür. Bu muhtasar metinler zaman içerisinde bir çok alim tarafından şerh edilmişlerdir. Bu eserler gibi fikhın bütün konularını ihtiva etmeleri yanında daha sonraki alimlerin görüşlerine de yer verildiği, kendi dönemlerinde ortaya çıkan meselelere getirdikleri çözümlere yer veren fetâvâ, nevâzil, ve vâkıât kitapları ile belli bazı konulara hasredilen eserler, fıkıh usûlü ve Hanefi ulemasının hal tercümelerini konu edinen çalışmalar binlerce cildi bulan zengin bir kültür oluşturmuştur.

Hanefi mezhebinde el kitabı mahiyetinde olan ilk eser Ebu Cafer et-Tahavî'nin (ö.321/933) *el-Muhtasar*'ıdır. Ebu Hanife ile talebeleri Ebu Yusuf ve İmam-ı Muhammed'in görüşlerinin yanı sıra müellifin kendi görüşlerine de yer vermesi önemlidir. Bu eserin bugüne ulaşmış beş şerhi bulunmasına karşın, Cessâs ile Ali b. Muahammed el-İsbicâbî'nin şerhleri önemlidir. Hâkim eş-Şehid, Şeybânî'nin altı kitabındaki görüşleri toplayarak *el-Kâfi* adlı eseri oluşturmuştur. Daha sonra Şemsü'l-eimme es-Serahsî bu eseri şerhederek *el-Mebsur*'u yazmıştır ki bu eser Hanefi fikhının temellendirildiği, mezhebe ait görüşlerin delillerinin açıklandığı ve sistemli bir tahlilinin yapıldığı ilk ve en hacimli eserdir.

Kudûrî, Hanefi mezhebinin en meşhur el kitaplarından birisi olan "*el-Muhtasar*" adlı eseri telif etmiştir. Defalarca basılan ve çeşitli dillerde de tam ve kısmi tercümesi yapılan eserin otuz civarında şerh vb. çalışmaları vardır. Ebu Bekir el-Haddâd'ın *el-Cevheretü'n-neyyire*, es-Siracü'l-vehhâc'ı, Abdül-ganî el-Meydânî'nin *el-Lübâb fi şerhi'l Kitâb*'i en yaygın şerhlerindendir. Alâeddin es-Semerkindî'nin (ö. 539/1144) *Tuhfetü'l-Fukaha* adlı eseri de bu esere dayanmakla birlikte diğer eserlerden farklı bir sistematiğe sahiptir. Kuduri'nin eserini açıklamak ve delillerle temellendirmek amacıyla kaleme alınan eser tertip usulü ve terminolojisinin geliştirilmesi bakımından ileri bir merhaleyi temsil eder. Semerkandî'nin talebesi olan Kâsânî ise bu eseri tertip ve metot bakımından örnek alarak *Bedâ'i'us-Sanâ'i*'i telif etmiştir. Kâsânî, kitabında ayrıntıları

bir coğrafyaya yayılması, Abbasi hükümlerinin boyunca büyük nüfuz kazanması ile birlikte, ilk birkaç nesil Hanefî müctehidlerinin görüşlerini derleyen eserlerin yanı sıra çeşitli bölgelerdeki doktriner ve tatbiki hukuku yansıtan eserlerin de hızla çoğaldığı ve ayrıca Hanefî fikhının özlü şekilde ve genel olarak delillere yer verilmeksizin derlendiği temel metinlerin kaleme alınmaya başlandığı görülür. Bu muhtasar metinler zaman içerisinde bir çok alim tarafından şerh edilmişlerdir. Bu eserler gibi fikhın bütün konularını ihtiva etmeleri yanında daha sonraki alimlerin görüşlerine de yer verildiği, kendi dönemlerinde ortaya çıkan meselelere getirdikleri çözümlere yer veren fetâvâ, nevâzil, ve vâkıât kitapları ile belli bazı konulara hasredilen eserler, fıkıh usûlü ve Hanefî ulemasının hal tercümelerini konu edinen çalışmalar binlerce cildi bulan zengin bir kültür oluşturmuştur.

Hanefî mezhebinde el kitabı mahiyetinde olan ilk eser Ebu Cafer et-Tahavî'nin (ö.321/933) *el-Muhtasar*'ıdır. Ebu Hanife ile talebeleri Ebu Yusuf ve İmam-ı Muhammed'in görüşlerinin yanı sıra müellifin kendi görüşlerine de yer vermesi önemlidir. Bu eserin bugüne ulaşmış beş şerhi bulunmasına karşın, Cessâs ile Ali b. Muahmmmed el-İsbîcâbî'nin şerhleri önemlidir. Hâkim eş-Şehid, Şeybânî'nin altı kitabındaki görüşleri toplayarak *el-Kâfî* adlı eseri oluşturmuştur. Daha sonra Şemsü'l-eimme es-Serahsî bu eseri şerhederek *el-Mebsut*'u yazmıştır ki bu eser Hanefî fikhının temellendirildiği, mezhebe ait görüşlerin delillerinin açıklandığı ve sistemli bir tahlilinin yapıldığı ilk ve en hacimli eserdir.

Kudûrî, Hanefî mezhebinin en meşhur el kitaplarından birisi olan "*el-Muhtasar*" adlı eseri telif etmiştir. Defalarca basılan ve çeşitli dillerde de tam ve kısmi tercümesi yapılan eserin otuz civarında şerh vb. çalışmaları vardır. Ebu Bekir el-Haddâd'ın *el-Cevheretü'n-neyyire*, *es-Siracü'l-vehhâc*'ı, Abdül-ganî el-Meydânî'nin *el-Lübâb fî şerhi'l Kitâb*'ı en yaygın şerhlerindedir. Alâeddin es-Semerkindî'nin (ö. 539/1144) *Tuhfetü'l-Fukaha* adlı eseri de bu esere dayanmakla birlikte diğer eserlerden farklı bir sistematiğe sahiptir. Kuduri'nin eserini açıklamak ve delillerle temellendirmek amacıyla kaleme alınan eser tertip usulü ve terminolojisinin geliştirilmesi bakımından ileri bir merhaleyi temsil eder. Semerkandî'nin talebesi olan Kâsânî ise bu eseri tertip ve metot bakımından örnek alarak *Bedâ'i'us-Sanâ'i*'i telif etmiştir. Kâsânî, kitabında ayrıntıları

olabildiğince bir takım kurallara bağlayarak bilgilere ulaşmayı ve onları anlamayı kolaylaştırmıştır.

Kâsânî'nin çağdaşı olan Burhâneddin el-Merginânî'nin, Şeybânî'nin *el-Câmi'u's-sağir*'i ile Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayanarak oluşturduğu, *Bidâyetü'l-mübtedi*'nin şerhi olan *el-Hidâye* Hanefi uleması arasında en çok rağbet gören eserlerden birisidir. Hidâye'nin özelliği konuların bir bütün halinde işlenmesi olduğu gibi üslubunun güzelliğiyle de dikkat çekicidir. Celâleddin el-Kurlânî'nin *el-Kifâye*, Ekmeleddin el-Bâbertî'nin *el-İnâye*, Bedreddin el-Aynî'nin *el-Binâye*, İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-Kadîr*'i altmış civarında şerh ve haşiyesi bulunan eserin en önemli şerhlerindedir.

Müteahhirin devri Hanefî alimleri arasında şöhret bulan eserlerden biri Abdullah b. Mahmud el-Mevsîlî'nin (ö.683/1284) *el-Muhtar*'ıdır. Muhtasar olan bu eser daha sonra yine müellifi tarafından *el-İhtiyâr li'ta'lili'l-Muhtâr* adıyla şerhedilmiştir. İkinci eser ise Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin (ö.694/1295) *Mecma'u'l-bahreyn*'idir. Eser Kûdûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Ebu Hafs Necmeddin en-Neseffî'nin *el-Manzûmetü'n-Neseffiyye*'si esas alınarak telif edilmiştir. Eser üzerinde çeşitli şerh ve haşiyeye çalışmalarının yapılmış olduğunu görüyoruz.

Ebu'l-Berekât en-Neseffî'nin (ö.710/1310) *Kenzü'd-dekâik*'i, Tâcü's-şeria'nın *Vikâyetü'r-rivâyesi* de çok meşhur olmuş eserlerdendir. *Kenzü'd-dekâik*, Şeybânî'nin *el-Câmi'u'l-kebir*, *el-Câmi'u's-sağir* ve *ez-Ziyâdât*'ı ile, Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı, Ebu Hafs en-Neseffî'nin *el-Manzumesi*, Merginânî'nin *el-Hidâye*'si ve diğer bazı nevâzil ve fetvâ kitaplarından faydalanılarak Neseffî tarafından yazılan *el-Vâfi*' adlı eserin muhtasarı olup bir çok defa basılmıştır. Önemli şerhleri ise şunlardır: Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeylâî'nin *Tebyinü'l-hakâik*'i, Bedreddîn el-Aynî'nin *Remzü'l-hakâik*'i, Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'nin *Müstahlasü'l-hakâik*'i, Molla Miskîn'in *Şerhu Kenzi'd-dekâik*'i, Zeynüddîn İbn Nuceym'in *el-Bahrü'r-râik*'i, Tacüşşeria'nın *Vikâyetü'r-rivâyesi*'. Buna Tacüşşeria'nın torunu Sadrüşşeria es-Sanî'nin, *Şerhu'l-Vikâye* ve Âhîzâde Yusuf Efendi'nin *Zahîretü'l-ukbâ*' adıyla yazdıkları haşiyeler dikkat çekicidir. Ayrıca Sadrüşşeria'nın *Vikâye*'yi ihtisar ettiği, *en-Nukâye* ve Muhammed b. Hüsameddin el-Kuhistânî'nin *Câmi'u'r-rumûz* adlı şerhi önemlidir. "Mütûn-i selâse", Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı, Neseffî'nin *Kenzü'd-dekâ'ik*'i ve Tacüşşeria'nın *el-Vikâye*'si,

olarak bilinirken, “Mütûn-i erbaa” *Kenzü’ d-dekâ’ik*, *el-Vikâye* ile birlikte Mevsîfî’nin *el-Muhtar*’ı, İbnü’s-Saâtî’nin *Mecmau’l-bahreyn*’inden oluşmaktadır.

Şemseddin Konevî’nin *Dürrü’l-bihâr*’ı VIII. (XIV) yüzyılda yazılan önemli eserlerdendir. Muzafferüddin İbnü’s-Sââtî’nin *Mecmau’l-bahreyn*’ine diğer üç mezhep imamının görüşlerinin eklenmesiyle yazılmış bir eserdir ve üzerine pek çok şerh çalışması yapılmıştır.

IX (XV) ve X (XVI)’a baktığımızda önemli iki metinle karşılaşırız ki bu iki metin Osmanlı Devleti’nde asırlarca müftü, kadı ve müderrislerin müracaat kitapları olmuştur. Molla Hüsrev’in *Dürrü’l-Hükkâm*’ı ile İbrahim el-Halebî’nin *Mültekâl-ebhur*. *Gürerü’l-ahkâm*’ın şerhi olan *Dürrü’l-Hükkâm* Hanefi mezhebinin muteber görüşlerinin derlendiği bir kitaptır ve üzerinde yirmiye yakın şerh ve haşiye çalışması yapılmıştır. Mehmed Vâni Efendi, Şürûnbulâlî, Nûh b. Mustafa, Abdülhalîm b. Pîr Kadem ve Ebu Saîd el-Hâdimî’ye ait olan şerhleri önemlidir. *Mülteka’l-ebhur*, Kudûrî’nin *el-Muhtasar*’ı, *el-Muhtâr*, *Kenzü’ d-dekâik* ve *el-Vikâye* gibi metinler esas alınarak yazılmıştır. Önemli şerhleri arasında Şeyhîzâde’nin “*Dâmâd*” diye meşhur olan *Mecma’u’l-ebhur*’u, Haskefî’nin *ed-Dürrü’l-müntekâsı* ve *Mevkûfâtî’nin şerhi* sayılabilir.

Şemseddin et-Timurtâşî’nin (ö.1004/1596) *Tenviru’l-ebâr*’ı, Haskefî’nin buna yazdığı *ed-Dürrü’l-Muhtâr*’ı, Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvî’nin *Hâşiye ale’ d-Dürril’muhtâr*’ı ve özellikle de İbn Âbidin’in (ö.1252/1836) *Reddü’l-muhtâr ale’ d-Dürril’muhtâr*’ını da unutmamak gerekir. İbn Âbidin’in eseri başlangıçtan müellifin çağına kadar yazılmış olan bütün Hanefi eserlerine dayanması, hükümlerin dayandığı delillerinin gösterilmesi, mezhepteki zayıf, sahih ve mutemet görüşlere işaret edilmesi, daha çözüme kavuşturulmamış olan bazı meselelerin çözümlenmeye çalışılması ve daha önceki eserlerde var olan bir takım yanlışlıkların düzeltilmesi bakımından önemlidir. Son zamanlara doğru geldiğimizde ise geleneksel tarzda yazılan, Hanefi mezhebi esas alınmakla birlikte diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilen eser olarak Ömer Nasuhi Bilmen Efendi’nin *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*’nu gösterebiliriz.⁹

⁹ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 16, s. 21-23

2.3. Hukukî İslâmiyye Kamusunun Bu Sistematik İçerisindeki Yeri

Hukukî İslâmiyye Kamusu'nun sistematîğinde daha çok Kâsânî'nin *Bedâ'i'us-sana'i fî tertîbi's-şerâ'i* adlı kitabı esas alınmıştır. Eser kitap denilen otuz ana bölümden oluşmaktadır ki bunlar kitapta şu sırayla işlenmişlerdir: Usûl-ü Fıkıh, Fıkıhın Tarihçesi İle Fukahanın Tabakâtı, Münakehât, Müfarekât (Talâk) ve Fash, Neseb ve Hizâne, Nafakalar, Cezaî Ahkâm, Harb (Cihad) Hukuku, Devlet-i İslâmiyyenin Vâridâtı, Emanetler (Vedialar) ve Âriyetler, Hibeler, Vakıflar, Vasiyetler, Verâset ve İntikâl Ahkâmı, Beyû's-Şirâ, Şüf'a, İcareler, Kefaletler, Havaleler, Vekâletler, Rehinler, Şirketler, Mefkudlar, Lakidler ve Lukatalar, Hacr ile İzn ve İkraha, Gasb ve İtlâf, Sulh ve İbrâ, İkrar, Dâvâlar, Beyyineler (Şahadetler ve Tahlif), Kaza (Hüküm) ile Fetvâ. Eser bu otuz ana bölüm ve bunların alt bölümlerinden meydana gelmektedir. İstilah denilmesini haklı çıkaracak şekilde her bölümün başında konuyla alakalı terimler tanımlanmış ve yaklaşık 1400 tane terimin açıklaması yapılmıştır. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Osmanlılar da uygulanan Arazi Kanunnamesi, İntikal Kararnameleri gibi çeşitli kanun ve kararnamelerden de bahsedilmiştir. Sekiz ciltten oluşan eseri daha iyi tanıtılabilmek için, her cildin üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmak gerektiğini düşünüyoruz. Ciltte ele alınmış olan kitap denilen ana bölümlerden, alt başlıklardan, istilahlardan bahsedilmişse, hangi konu içerisinde olduğundan ve sayılarından, kaynakların zikredilip zikredilmediğinden, varsa diğer ciltlerden farklı olan hususlardan bahsetmeye çalışacağız.

Birinci cilt, Usûl-ü Fıkıh, kavâid-i fıkhiyye ile tabakâtı fukahâya dair iki kitaptan oluşmaktadır. Usûl-ü fıkıh bir mukaddime ile 5 kısımdan müteşekkildir. Mukaddime de Usûl-ü Fıkıha Dair İstilahlar başlığı altında 204 tane istilahnın açıklaması yapılmış ardından da Usûl-ü Fıkıh İlminin Mahiyeti, Usûl-ü Fıkıhın Mevzuu ve Gayesi, Usûl-ü Fıkıhın Tarihçesi şeklindeki alt başlıklarla konuya giriş sağlanmıştır. Daha sonra kitapta, sünnet, icma, kıyas gibi edille-i şeriyeden ve bunun dışındaki istishab, örf-âdet, maslahat gibi diğer delillerden de bahsedilmiş ve beşinci kısımda hükümle ilgili konular ictihad, fetva, kaza konularına değinilmiştir. *Mecelle*'nin ilk 99 maddesi ve Ebu'l-Hasan el-Kerhî'den rivayet edilen bazı usul kaideleri ve Necmeddin en-Neseffî'nin bu kaidelere verdiği örnekler nakledilmiştir. Birinci cildin ikinci kitabını oluşturan Tabakâtı Fukahâ da İlmi Fıkıhın Tarihçesi ile Fukahayı Kirâmın Terâcimi Ahvâline ait olmak üzere iki

bölüme ayrılmıştır. Burada İslam hukuk tarihi üzerinde durulmuş, fikhın tanımı, faydası, kaynakları, ashap döneminden itibaren çeşitli devirlerde yaşamış olan müctehid ve fakihlerin derece ve tabakaları, ihtilaf sebepleri, ihtilaflardaki hukuki ve ictimai hikmetler, Hanefi fikhının ana kaynakları, fikh mezhepleri ve en son olarak da İslam Hukuku'nun müstakil bir hukuk olması hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca 405 tane müctehid ve fakihin biyografisini de bulmak mümkündür. Birinci cildin gerek birinci kitap denilen kısmında gerekse ikinci kitap denilen son kısmında istifade edilmiş olan kaynakların sadece isimleri verilmiştir ve bu cilt sanki İslam Hukuku'na giriş şeklinde yazılmıştır diyebiliriz.

Eserin ikinci cildi dört kitaptan müteşekkil olup, ilk iki kitap birinci ciltte aktarıldığından 3,4,5 ve 6. kitapları ikinci ciltte yer almıştır. İkinci ciltte; nikah, talak, nesep, hidane, nafaka gibi aile ve şahıs hukukuyla ilgili konular işlenmiştir. 3. Kitap; nikahla ilgili hükümlere dair olup üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde “Nikahın Mukaddimâtına Vesair Bir Kısım Ahkamına Müteallıktır” başlığı altında nikaha ait 77 tane ıstılahın açıklaması yapıldıktan sonra nikahla ilgili 22 tane konu işlenmiştir. İkinci bölüm; “Muharremât Hakkındadır” ve 24 konu işlenmiştir. Üçüncü bölümde “Mehre, Kasma Ve Hukuki Zevciyete Müteallıktır” ve bu başlık altında da 21 konu işlenmiştir. 4. Kitap; “Müfarekata (Talaka) Ve Feshi Nikaha Müteallık” olup üç bölüme ayrılmıştır ve 63 tane ıstılahın açıklaması yapılmıştır. Birinci bölüm müfarekata ait ıstılahlar ve nikahın feshine, talaka dair bir kısım hükümleri muhtevidir ve 26 konu işlenmiştir. İkinci bölüm; muhâleâya, i'lâya, zihâra müteallıktır ve 21 konu işlenmiştir. Üçüncü bölümde liâne, hiyari tefrika, iddetlere aittir ve 24 konu işlenmiştir. Beşinci kitap; nesebe ve hizâneye ait olup bir mukaddime ile iki bölüme ayrılmıştır. İki konu işlenmiştir ve 15 tane ıstılah vardır. Birinci bölüm; neseb hakkındadır, 4 konu işlenmiştir. 2. bölüm hizâne hakkındadır, 8 konu işlenmiştir. Altıncı Kitap; nafakalara müteallık hükümleri muhtevi olup 2 bölüme ayrılmıştır ve bir konu işlenmiştir. Birinci bölüm; nafakaya ait ıstılahlar da 20 tane ıstılah vardır ve umumi zabıtalara ile zevciyyet nafakasına aittir ve 15 konu işlenmiştir. İkinci bölüm usul ile fûruun vesairenin nafakalarına aittir ve on konu işlenmiştir. İkinci cildin sonunda mezheplere göre ayırım yapılmış ancak yine sadece kitap isimlerinin zikredilmesiyle yetinilmiş olan kaynaklar listesi verilmiştir.

Üçüncü ciltte; cezaî hükümlerle, savaş hukuku ve gayri müslimlerle ilgili bir kısım muamelattan bahsedilmiştir. Tamamı 30 kitaptan müteşekkil olan eserin 7. ve 8. kitaplarını bu ciltte bulmak mümkündür. Yedinci Kitap; ceza hukukuna daıdır ve bir mukaddime ile üç bölüme münkasim bulunmuştur. Mukaddime ve cezai meselelere, hükümlere ait ıstılahlar mevcuttur. Cezai hususlar ile ilgili 200 tane ıstılahın alfabetik sıraya göre açıklaması yapılmıştır. kırk başlık altında konuların işlendiği birinci bölüm İslam Hukuku'nda cinayetlerle ilgili meseleler hakkındadır. İkinci bölümde İslam Hukuku'ndaki hadlerden, hadlerin neler olduğundan ve işlenilen suç karşılık verilen cezalardan bahsedilmiştir, 6 mebhase ayrılmıştır. Bunlar sırasıyla hududun mahiyetine, kısımlarına, nevilerine ait umumi malumat, zina, kazf, hamr ve haddi sekr, sirkat, Sirkati kübrâ (yol kesicilik) hakkındadır ve bu konular da tekrar 51 tane gibi alt başlıkla ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Üçüncü bölümde de Şeri ta'zirat ile siyasete aittir ve 11 konu başlığı altında işlenmiştir. 8. Kitap; harb=cihad hukukuna ve esaret müesseselerine dair olup bir mukaddime ile beş bölümden müteşekkildir. Mukaddimedede harbe, cihada, esarete vesaireye ait ıstılahlardan 225 tane ıstılahın alfabetik sıraya göre izahı yapılmıştır. Birinci bölüm harb ve cihad hukukuna daıdır ve bu başlık altında 20 tane konu işlenmiştir. İkinci bölümde İslam Hukuku'nda bağîlere (yol kesenlere) müteallik meselelere dair yedi konu işlenmiştir. Üçüncü bölümde İslam Hukuku'nda zimmilere ve müste'minlere müteallik meselelere dair ondört konu işlenmiştir. Kaynaklar mezhep ayırımına göre sınıflanmakla birlikte mezheplere göre guruplandırıldığı belirtilmeksizin isim isim zikredilmiştir.

Dördüncü ciltte; irtidat, esirlerle ilgili konular, İslam Devleti'nin gelirleri, şer'î ölçüler, emanetler, hibe, vakıflar gibi konular işlenmiştir. Üçüncü ciltte 8. kitabın üçüncü bölümüne kadar konular işlenmişti. Dördüncü ciltte 8. kitabın dördüncü bölümünden devam edilmiş ve İslam Hukuku'nda irtidat, dinden dönmeyle ilgili meseleler incelenmiştir. Bu konuyla alakalı on tane alt başlık bulmak mümkündür. Beşinci bölüm İslam Hukuku'nda esaret müesseselerine müteallik meseleler denilerek 33 konu işlenmiştir ve böylece sekizinci kitap da sona ermiştir. Dokuzuncu Kitap; Devleti İslâmiyye'nin varidatına ve bir kısım şer'î mikyasata müteallik meseleleri cami olup iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm İslam Hukuku'ndaki vergiler hakkındadır. Otuz üç konu işlenmiştir ve 41 tane ıstılahın açıklaması yapılmıştır. İkinci bölüm İslam Hukuku'nda kullanılan bazı ölçü birimlerine daıdır ve 5 başlık açılarak bir takım

kelimelerin izahı yapılmış, 6 konu işlenmiştir. Onuncu Kitap; emanetlere dair hükümleri içermekte olup bir mukaddime ile üç bölümden müteşekkildir. Emanetlere müteallik ıstılahlar başlığı altında 12 kelimenin açıklaması yapılmıştır. Birinci bölüm alet'itlak emanetlere dairdir, 2 konu işlenmiştir. İkinci bölüm; vedialara dairdir, 10 tane konu işlenmiştir. Üçüncü bölüm; âriyetlere dairdir ve 6 tane konu işlenmiştir. On birinci kitap; Hibelere dair olup bir mukaddime ile iki bölümden ibarettir. Hibelere Müteallik Bazı İstılahlar başlığı altında 9 tane kelimenin izahı yapılmıştır. Birinci bölüm: hibe akdine dair genel bilgiler içermektedir, 9 tane konu işlenmiştir. İkinci bölümde hibelerden rücu, ibahalara ve bu babdaki davalara müteallik ahkâmı havidire denilerek 5 konu işlenmiştir. On ikinci kitapta; Vakıflara ait çeşitli konular işlenmiştir, bir mukaddime ile beş bölümden müteşekkildir. Vakıflara dair bazı ıstılahlar hakkındadır konu başlığı iki bölümde incelenmiş. Vakıflara dair fikhî ıstılahlarda 81 tane kelimenin açıklaması yapılmış, vakıflara müteallik kanuni ıstılahlarda ise 16 tane kelimenin açıklaması yapılmıştır. Vakıflar hakkındaki genel bilgiler birinci bölümde ve 14 tane konu başlığı kullanılarak anlatılmıştır. İkinci bölüm; vakıfların muhtelif meşrutün lehleri hakkında umumi malûmatlarda 8 tane alt başlıkla konunun açıklaması yapılmış. Ancak bu ciltte de genelinde olduğu gibi kaynaklar verilmemiştir.

Beşinci ciltte; 4. ciltte yarım kalan yine vakıf ve vasiyet konularına ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir. Üçüncü bölüm; mevkuf arazi, akarat ve nükud hakkında umumi malûmat içerir ve bu bölümde 17 tane konu işlenmiştir. Dördüncü bölüm ise vakıflara ait tamirat ve inşaata, sarfiyata, istidaneye, cihetlere, vazifelere mahsus genel bilgileri kapsar, burada 7 tane konu işlenmiştir. Bu kitabın son bölümü olan beşinci bölüm başlığı altında da mütevellilere ve vakıflara müteallik davalara ait genel malumatları bulabilmek mümkündür ve 17 tane konu işlenmiştir. On üçüncü kitap; Vasiyetlere, vasilere dair hükümleri câmi olup, bir mukaddime ile iki bölümden ibarettir. Mukaddimededen sonra vasiyetlere ait bazı ıstılahlarda on dört tane ıstılahın açıklaması yapılmıştır. İlk bölümü vasiyetlere, ikinci bölümü de vesayetlere dairdir ve ilk bölüme 16 alt başlık açılırken son bölüme 11 alt başlık açılmıştır. On dördüncü kitap; Verasete ve intikale müteallik hükümlere dair olup bir mukaddime ile iki bölümden ve bir zeylden oluşmaktadır. Verasete ve intikale ait bazı ıstılahlar denilmiş daha sonra 39 tane verasete ait ıstılahın izahı yapılmıştır. Birinci bölüm; terikelere ve terikelerin mevrus ve

müntakil olduğu şahıslara vesaireye mütealliktir ve 42 tane konu işlenmiştir. Ancak içindekilerde bir karışıklığın var olduğunu söyleyerek bu cilde de son verelim.

Altıncı ciltte; mali konular, alım satım akidleri, şüf'a, icâre, kefalet, havale, vekalet konuları işlenmiştir. On beşinci kitap; alım-satım akdine ait olup bir mukaddime ile iki bölüme ayrılmıştır. Konuya 77 tane kelimenin açıklaması yapılarak başlanmıştır. Birinci bölüm: bey'i ve şirâ hakkındaki umumî hükümleri meseleleri havidir. Yirmi altı tane konu başlığı yapılmıştır. İkinci bölüm ise; bey'in nevilerine, hükümlerine aittir. Burada da 12 tane konu işlenmiştir. On altıncı kitap; Şüf'a hakkındadır. Şüf'a ya dair ıstıhlarda 10 tane kelimenin izahı yapıldığı gibi 6 tane de konu başlığı açılmıştır. On yedinci kitap; icareye ait olup bir mukaddime ile iki bölüme ayrılmıştır, her zamanki gibi bölüme konuyla alakalı ıstıhların açıklamaları yapılarak başlanmıştır. Dolayısıyla icareye dair 35 tane ıstılah açıklanmıştır. Birinci bölüm icareye dair umumi hükümleri, meseleleri havidir ve 10 tane konu işlenmiştir. İkinci bölüm de ise icarelerin me'cur itibariyle aksam ve ahkamına dairdir. Burada da 11 tane konu işlenmiş olduğunu görüyoruz. On sekizinci kitap; Kefaletle ait olup bir mukaddime ile iki bölüme ayrılmıştır ve 22 tane kelimenin izahı yapılarak başlanmıştır. Birinci bölümde kefaletle müteallik umumi hükümlerin 4 tane alt başlığının var olduğunu görüyoruz. İkinci bölümde ise, kefaletlerin hükümlerine vesaireye dair ana başlığa 3 tane alt başlık açılmıştır. On dokuzuncu kitap; havale hakkında olup bir mukaddime ile iki bölüme ayrılmıştır ve havaleye ait ıstıhlarda 14 tane kelimenin açıklaması yapılmıştır. Birinci bölümde, havaleye dair bir kısım meseleleri havidir denilerek 4 tane konu işlenmiştir, ikinci bölümde ise havalelere dair hükümler ile ihtilafları muhtevidir. Burada da 2 tane konu işlenmiştir. Bu ciltte yer alan son kitap da yirminci kitaptır ve vekaletlere dairdir. On bir kelimenin izahı yapılarak on tane alt başlık altında konu işlenmiştir.

Yedinci ciltte; rehin, şirketler, mefkûd, lakit ve lukata, hacr ve ikrah, gasp ve itlâf gibi konular anlatılmıştır. Yirmi birinci kitap; Rehin hakkında olup bir mukaddime ile iki bölüme ayrılmıştır. Rehine ait ıstıhlarda 18 tane kelimenin izahı yapılmış, birinci bölüm: rehne aid bazı meseleleri havidir denilerek 8 tane konu işlenmiş ve ikinci bölüm rehinlere ait hükümler ve ihtilaflar hakkındadır, 7 tane konu işlenmiştir. Yirmi ikinci kitap; şirketler hakkında olup bir mukaddime ile dört bölüme ayrılmıştır. Şirketlere müteallik ıstıhlarda 42 kelimenin izahı yapılmış. Birinci bölüm: şirketlere müteallik

meseleleri muhtevîdir ve 27 tane konu işlenmiştir. İkinci bölüm müzarea ile müsâkâta dairdir. On üç tane konu işlenmiştir. Üçüncü bölüm: müşterek şeylerin taksimîne, muhayeye ve müşterek malların tamiratına vesair masraflarına dairdir ve 19 tane konu işlenmiştir. Dördüncü bölüm: mülkiyet ve tasarruf haklarına ve ihya-i mevat ile istiyada ait kaidelere, meselelere dairdir. yirmi tane konu işlenmiştir. Yirmi üçüncü kitap; mefkudlara, lakitlere, lukatalara müteallik mesaili muhtevî olup bir mukaddime ile üç bölüme ayrılmıştır. Mefkuda, lakite ve lukataya müteallik ıstılahlar da 8 tane kelimenin izahı yapılmıştır. Birinci bölüm: mefkudlara dair mesaili muhtevîdir ve 9 tane konu işlenmiştir. İkinci bölüm: lakitlere aid meseleleri havîdir ve 5 konu işlenmiştir. Üçüncü bölüm: lukatalara müteallik meseleleri muhtevîdir ve 10 konu işlenmiştir. Yirmi dördüncü kitap; Hacr ile ve ikrahe dair olup bir mukaddime ile iki bölüme ayrılmıştır. Hacre, izne, ikrahe ait ıstılahlardan 23 kelimenin izahı yapılmıştır. Birinci bölüm: hacre ve izne müteallik meseleleri muhtevîdir ve 8 konu işlenmiştir. İkinci bölüm: ikraha müteallik meseleler muhtevîdir ve üç konu işlenmiştir. Yirmi beşinci ve bu cildin son kitabında da Gasba ve itlâfa dair hükümleri var olup bir mukaddime ile iki bölümden müteşekkildir. Gasb ve itlâfa müteallik bazı ıstılahlarda on beş kelimenin izahı yapılmıştır. Birinci bölüm; gasba dairdir 12 konu işlenmiştir. İkinci bölüm: itlâfa dairdir. Beş konu işlenmiş ve bu ciltte de kaynaklar verilmemiştir.

Yirmi altıncı kitap'la başlayan sekizinci ve son ciltte, sulh ve ibra hakkında olup bir mukaddime ile iki bölüme ayrılmıştır. Sulh ve ibraya dair ıstılahlarda 12 tane kelimenin izahı yapılmıştır. Birinci bölüm: sulha dair meseleleri havîdir ve on iki konu işlenmiştir. İkinci bölüm: ibraya dair ahkâmı havîdir, 4 konu işlenmiştir. Yirmi yedinci kitap; İkrar hakkında olup bir mukaddime ile iki bölümden ibarettir. İkrara dair ıstılahlarda 12 kelimenin izahı yapılmıştır. Birinci bölümde 4 konu işlenmişken, ikinci bölümde 6 konu işlenmiştir. Yirmi sekizinci kitap; davalara dair olup bir mukaddime ile iki bölümden müteşekkildir. Davalara ait bazı ıstılahlardan da 17 tane kelimenin izahı yapılmıştır. Birinci bölüm: davalara dair umumi hükümler hakkındadır ve altı konu işlenmiştir. İkinci bölüm: davalara dair bir kısım meseleler hakkındadır ve 4 konu işlenmiştir. Yirmi dokuzuncu kitap; Beyyinelere (şehadetlere) ve tahlife dair olup bir mukaddime ile iki bölümden müteşekkildir. Şehadetlere, hüccetlere dair bazı ıstılahlar da 48 tane kelimenin izahı yapılarak, birinci bölüme başlanmıştır. Birinci bölüm de şahadatlara dair umumi hükümler ve meseleler hakkındadır ve on konu işlenmiştir. İkinci bölüm:

hüccetlere, karinelere, yeminlere, beyyinelerin tercihine dairdir ve yedi konu işlenmiştir. Otuzuncu kitap; kaza ile fetvaya dair olup bir mukaddime ile üç bölümden ibarettir. Kaza ile fetvaya dair bazı ıstıhlalarda 27 tane kelimenin izahı yapılmıştır. Birinci bölüm: kadılara ve ahkâm-ı kazaya dair umumi meseleleri muhtevîdir ve altı konu işlenmiştir. İkinci bölüm hükmün şartlarına, gıyabî, hükümlere vesaireye müteallik bazı meseleler hakkındadır. On konu işlenmiştir. Üçüncü bölüm; ifta ve istiftaya dairdir ve dört konu işlenmiştir. Sonuç olarak diyebiliriz ki, sekizinci ciltte de ikrar, davalar, beyyineler, kaza ve iftâ konuları hakkında bilgiler verilmiştir. Bu cildin son kısmında manevi zararların tazminiyle alakalı bir araştırma verilmiştir. Sonunda da bütün ciltlerde geçen konu başlıklarının alfabetik fihristi vardır. Ayrıca cildin sonunda toplu halde faydalanılan kaynakların isim listesini bulmak da mümkündür.

Istılâhâtı Fıkhiyye Kamusu Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınarak yazılmış ancak yeri geldiğinde Maliki, Şafii, Hanbeli, ve Zahiri mezheplerinin görüşlerine de yer verilmiştir. İttifak ve ihtilaf noktaları gösterilmiştir. Şer'î deliller verildiği takdirde kitabın muhtevasının artacağı endişesiyle yalnızca hükümlerin gerekçesi sayabileceğimiz onların teşri hikmet ve sebeplerini anlatan, “ilel-i fıkhiyye (menât-ı hüküm)” adı verilen bazı delil ve yorumlara yer verilmiştir.¹⁰

3. HUKUKİ İSLÂMÎYYE KAMUSUNUN KAYNAKLARI

Eser çok geniş kaynaktan istifade edilerek oluşturulmuştur. Kaynaklar bazen paragrafların sonunda belirtilirken genel de bölüm veya ciltten sonra topluca sayfa numarası, cilt, basım yer ve zamanından bahsedilmeksizin, ya sadece kitap ismi verilmesi ya da yazarıyla birlikte kitabın isminin verilmesi yeterli görülmüştür. Hatta müellif isimleri bile çoğu zaman verilmemiştir. Kitap ne şekilde meşhursa o haliyle vermek kâfi görülmüştür. Kullanılan kaynakları; Hanefî mezhebinin kaynakları ve diğer kaynaklar şeklinde guruplandırdık.

3.1. Hanefî Mezhebinin Kaynakları

Osmanlı Devleti'nde halkın büyük çoğunluğu Hanefî mezhebinden olduğu için verilen fetvalar da Hanefî mezhebine göre verilmiştir. Hanefî mezhebine göre fetvaların

¹⁰ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 319, İstanbul, 1998.

verildiği kitapların Hukukî İslamiye’de olabildiğince çok kullanılmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kullanılan fetva kitaplarını ve yazarlarını aktarmaya çalışalım:

Fetâvâ-yı Abdurrahim olarak bilinen fetva kitabı Menteşzâde Abdurrahim Efendi (1128/1716)’ye Fetâvâ’l-Ankaravî olarak bilinen eser de Muhammed b. Hüseyin el-Ankaravî (1028-1098/1618-1687)’ye aittir. Kefevî Salih Efendi tarafından derlenen Fetâvâ-yı Ali Efendi; Çatalcalı Ali Efendi yani İbni Şeyh Muhammed İbni Hasenil’alâî (1041-1103/1631-1692)’nin fetvalarının yer aldığı eserdir. Behcetül’fetâvâ; Şeyhülislam Abdullah Efendi (1156/1743)’nin fetvalarını Muhammed Fıkhî el-Aynî kitap haline getirmiştir. *el-Fetâva’l-Bezzâziyye*; Muhammed b. Muhammedil’Kerderî Hâfızuddîn el-Bezzâzî (827/1424)’nin *Ebussuûd fetavası*; Ebussud Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî Ebussuûd Efendi (898-982/1492-1574)’nin, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, Feyzullah Efendi (1048-1638/ 1115-1703)’nin, İbn-i Nuceym fetvası; Zeynuddîn (Zeynelâbidîn) b. İbrahim b. Muhammed b. Nuceym el-Mısırî (926-970/1519-1562)’nin fetva kitabıdır. *el-Fetâva’t-Tatarhâniyye*; *Zadu’s-Sefer* veya *Zâdu’l-musâfir* diye de anılan bu eser Ferîdudîn Âlim b. el-Alâ (768/1384)’nın, *el-Fetâva’l-Velvâliciyye*, Zahiruddin Ebi’l Mekârim İshak b. Ebi Bekr el-Hanefî (ö.710)’nin eseridir. *Hizanetül’fetavâ* da kaynaklarda kullanıldığı belirtilmiş Buharî’, İftihâruddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdurreşid el-Buharî (482-542/1090-1147)’ye ait bir eserdir. Netîcetü’l-fetâvâ; Şeyhülislam Dürri zâde Mehmed Arif Efendi’nin zamanında fetva emini olan Ahmed Efendi tarafından tedvin olunmuş bir fetva kitabıdır. Kadîhân, Fahrüddîn Hasan b. Mansur b. Mahmud el-Uzcendî el-Fergânî (592/1196)’nin *el-Fetâva’l-Hindiyye* isimli fetva kitabının yanı sıra Şerhü’z-ziyâdât adlı kitabı da kullanılmıştır.

Ayrıca kullanılan kaynaklar arasında *Fetavayı Cedide*’de geçmektedir. Ancak bu isimle yazılmış ya da bu şekilde tanınan bir esere rastlayamadığımız için bunun o zamanda verilmiş yeni bir fetva olabileceğini düşünüyoruz. Yine aynı şekilde Hukukî İslamiye’de Hanefî kaynaklar arasında zikredilmekle birlikte *Feyzi gereği*, hakkında malumata ulaşamadığımız eserlerdendir. Eserler arasında sayılan *İlaveli mecmua-i cedîde*’nin de o devirlerde yayınlanmış bir dergi olabileceğini düşünüyoruz.

İmam-ı Âzam’ın talebelerinden İmamı Muhammed’in ve Ebu Yusuf’un eserleri özellikle İmam-ı Muhammed Hasan eş-Şeybânî (ö.189)’nin *Siyeri Kebir*’i ve *Bürhanüddini’l-Buharî*, Mahmud İbni Sadrı Said Tacüddin Ahmed (ö.544)’in *Şerhi*

Muhiti Bürhanî, Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd b. Habte el-Kûfi el-Ensârî (113-182/731-798)'nin Kitabülharac ve Abdülaziz b. Muhammed er-Rahabî tarafından *Fıkhü'l-mülûk ve miftâhu'r-ritâci'l-murassad alâ hizâneti Kitâbi'l-Harâc* adıyla yapılan şerhi kullanılan temel kaynaklardandır.

Şemsüleimme Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (ö.483/1090)'nin *el-Mebsût'u*, Kâsânî Alâeddin Ebû Bekir b. Mesûd (587/1191)'un *el Bedâ'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* başlıca kullanılan temel kaynaklardandır. *el-Kâfi*, Ebu'l-Berekât en-Nesefî (710/1310)'nin *el-Kâfi* adlı eseri bulunmakla birlikte kaynaklar da *Kafili'l-hakim* şeklinde geçtiği için burada kullanılmış olan büyük bir ihtimalle Hakim eş-Şehid, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî (241-334/855-945)'e ait olan *el-Kâfi* adlı eserdir. Muhammed İbni Ferâmuz İbni Ali Molla Hüsrev (885/1481)'in *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi gurerü'l-ahkâm'* ve Emin efendi zâde Küçük Ali Haydar Efendi (1354/1935)'nin *Dürerül'hükkâm şerh-i Mecelleti'l-ahkâm'*, Muhammed b. İbrahim el-Halebî (956/1549)'nin *Mülteka'l-ebhur'u*, Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid İbnü'l-Hümam (790-861/1388-1457)'in *Fethu'l-Kâdir'i*, Muhammed b. Muhammed Ekmeliüddin el-Bâbertî (ö.710-786/?-1384)'nin *el-İnâye fi şerhi'l-Hidâye'si*, Zeynüddîn Zeynelâbidîn b. İbrahim b. Muhammed İbni Nuceym Mısırî (970/1563)'nin *el-Bahrü'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik ve el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir'i*, *el-Eşbah ve'n-Nezâ'ir'in* haşiyesi olan Ahmed b. Muhammed el-Hamevî (ö.1098)'nin *Haşiyeye-i Hamevî* olarak bilinen *Gamzu uyûni-besâir alâ mehasini'l-âşbahi ve'n-nezair'i*, Ebu Muhammed (Ömer) Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen ez-Zeylâi el-Bârî (743/1343)'nin, *Tebyînü'l-hakâik şerhi kenzi'd-dekâik ve 'z-zeylâi'si*, Alâuddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman b. Muhammed el-Hısni el-Eserî el-Haskefî (1025-1088/?-1677)'nin *ed-Dürü'l müntekâ fi şerhi'l mülteka'sı*, ve yine aynı müellifin *ed-Dürü'l-muhtâr fi şerhi tenviri'l-ebzar* adlı eseri ki bu eser, Şemsuddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim et-Timurtâşî el-Ğazzî (1004/1595)'nin *Tenvîru'l-ebzâr* adlı eserinin şerhidir. İbn Âbidin Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulaziz b. Ahmed b. Abdurrahim el-Huseynî ed-Dımaşkî (1198-1252/?-1836)'nin *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtar* adlı haşiyesinin, *Haşiyetu reddü'l-muhtar ala'd-dürri'l-muhtar şerhu tenviri'l-ebzar'*ının, *Minhetu'l-Hâlik ale'l-Bahri'r-râik'*inin ve yine aynı şekilde İbn Âbidîn'in (*Mecmu'atü'r-resail* içinde) *Risale fi ücrati'l-Hidane* ve *Şerhu'l-manzûmeti'l-musemmâ bi-Ukûdi resmi'l-müftü'sinin* kullanılmış olduğunu rahatlıkla

söyleyebiliriz. Reddül' muhtar'ın kurretül'uyunul'ahyar adındaki tekmiyesi İbn Âbidin'in oğlu fukahadan Alâüddin Muhammed'e aittir. (ö. 1306) *Dürer*'den bahsederken Ahmed b. Muhammed b. İsmail ed-Dukâtî el-Hanefî et-Tahtâvî el-Mısırî (1231/1816)'nin *Hâşiyetü't-tahtavî ale'd-Dürri'l-muhtâr*'ını da unutmamak gerekir. *Dâmâd* diye meşhur olan Şeyhzâde, Abdurrahman b. Muhammed (v.1078/1667)'in *Şerhül'mecma'ul-enhür fî şerhi mültekal'ebhur*, Sâbûnî, Ebû Muhammed Ahmed b. Mahmûd (580/1184)'un *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*'ini, Bürhanüddin Merğînânî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir (593/1197) *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, Ebu Muhammed Bedrûddîn Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin b. Yusuf el-Aynî el-Ayıntâbî (762-855/1361-1451)'nin *el-Binâye fî Şerhi Hidâye Ayni*, Celâleddin b. Şemseddin el-Harezmi el-Kurlânî (767/1367)'nin *el-Kifâye ale'l-Hidâye*'si gibi Hanefî literatüründe ki mühim kaynaklara rastlamak mümkündür. Dımaşk'lı her iki müellifin Burhanuddîn İbrahim b. Musa b. Ebû Bekir b. Ali et-Tarâblusî ed-Dımaşkî (843-922/1439-1516)'in *el-İs'âf fî ahkâmî'l-evkâf*'ı, Hâmid b. Ali b. İbrahim b. Abdurrahman el-İmâdî ed-Dımaşkî (1103-1171/1692-1757)'in *el-Ukûdu'd-durriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidiyye*'si, kaynaklarda İmadiyye diyerek geçilmiş bir kaynak daha var ki bunun da isminden dolayı Hâmid b. Ali b. İbrahim b. Abdurrahman el-İmâdî ed-Dımaşkî (1103-1171/1692-1757)' ye ait bir kitap olabileceğini düşünüyoruz. Buharalı her iki alimin Ebû Muhammed Abdulaziz b. Ahmed b. Nasr b. Salih, Şemsu'l-Eimme el-Halvânî el-Buharî (448/1050)'nin *Mebsut-i Hulusânî*'si, Burhânuddîn (Burhânu's-şerîa) Mahmud b. Ahmed b. Abdulaziz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî (616/1219)'nin *el-Muhîtu'l-Burhânî*'si, Şemsuddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim et-Timurtâşî el-Ğazzî (1004/1595)'nin *Minehü'l-Ğaffâr*'ı ve yine aynı müellife ait olan *Tenvîrü'l-ebşâr*'ı, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî'nin (v. 321/933) *Şerhi Tahavî* diye bilinen *Şerhu Me'âni'l-âsâr*'ı, Muhammed b. Âlâ b. Ali et-Tehânüvî (ö.h. 1158)'nin *Keşşâfî Istileâhatil'fünun*'u, Ebu Muhammed Gıyaseddin Ğanîm b. Muhammed Ğanîm el-Bağdâdî (1032/1623)'nin *Kitâbü Mecmaü'd-damanât fî mezhebi'l-imam el-âzâm Ebî Hanife en-Numan*'ı kullanılmış olan hanefi kaynaklardandır. *Kenzü'd-dekâ'ik*, Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed (ö.710/1310)'in eseridir ki *Kenz*, Hanefi mezhebinde mütunu erbaa diye anılan dört muteber metinden birisidir ve pek çok şerhi vardır. Hanefi mezhebinde mütun-u erbaa diye anılan önemli dört metinden birisi de Muzafferüddin İbnü's-Sââtî (694/1295)'nin, *Mecma'ül-bahreyn*' adlı eseridir.

Müellifinin adıyla tanınan eserlerden olan Hassâf, Edebu'l-kâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ömer eş-Şeybânî el-Hassâf (181-261/797-874)'a, Kuhüstanî yani *Câmi'u'r-rumûz* adlı eserde Şemsuddîn Muhammed b. Husâmuddîn el-Horasânî el-Kuhistânî (962/1554)'ye aittir ve Sadruşşerîa'nın *en-Nukâye* adlı eserinin şerhidir. *Nûru'l-îzâh* ve *necâtu'l-ervâh*, Ebu'l-İhlas Hasan b. Ammâr b. Ali el-Vefâî el-Mısrî eş-Şürübülâlî (1069/1659)'nin Ferazi Siraciyye şerhi Seyyidi Şerîfî Cürcanî Ali İbni Muhammedi'l-hüseynî (740/816)'nin, *Lisanül'hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*; Ebu'l-Velid Lisânuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed İbnu's-Şihne el-Halebî (844-1440/882-1477)'nin, *Tercîhu'l-beyyinât*; Muhammed b. Mustafa el-Ğurânî el-Vânî, yada Vankulî (1000/1592) olarak bilinen alime aittir. *Câmiü'l-füsûleyn*; Uruşenî (632/1234)'nin *el-Fusulu'l-Uruşeniyye* ve İmâdî (670/1271)'nin *el-Fusulu'l-İmâdiyye* adlı eserlerini Şeyh Bedrüddin Mahmud b. İsrail İbn Kâdı Semâve birleştirerek *Camiu'l-fusuleyn* adlı eseri oluşturmuştur. *Cevhere*; *el-cevheretü'n neyyire ala muhtasari'l-kudurî*; Ebu Bekr b. Ali b. Muhammed ez-Zebidî Haddad (800/1397)'in eseridir, *es-Sirâcu'l-vehhâc*; Tarsusi'nin de aynı isimli bir eseri bulunmakla birlikte bu eserin *el-Cevheretu'n-neyyire* sahibi Ebubekr b. Ali b. Muhammed el-Abbâdî el-Yemenî el-Haddâd'a (800/1397) ait olma ihtimali daha yüksektir. *Kitabün nefekat*; Ebu Ali Hasan b. Ziyad el-Ensârî el-Lu'luî el-Kûfî (116-204/734-819), *El-cevheretül'münîfe fî şerhi vasiyyeti'l-imami'l-a'zam ebi Hanife*, Molla Hüseyin b. İskender el-Hanefî (1084/1673), *el'cevâhirül'muzîe fî tabakati'l-hanefiyye*; Muhyiddin Ebu Muhammed Abdülkadir b. Muhammed el-Kureşî (676/775), *el'fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye*; Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevi (ö.1264-1304/?-1886), *el-ferâidü'l-behiyye fil'kavaidil'fikhiyye*; Mahmud Efendi Hamza el-Huseynî (1236-?/1305-?), adlı fakihe ait olan eserdir. *Teysirü't-tahrîr* adlı şerh çalışması Emîr Pâdişâh, Muhammed Emin b. Mahmud Buharî Emîr Padişah (987/1579)'a, *et-Tevessülatü'l-Fevziyye fî'n-nuûti'n-nebeviyye*, Muhammed Fevzi Efendi (ö.1303), *Hizânetül'müftîn* ve Hülâsa'nın, Semenânî, Hüseyin b. Muhammed es-Semenânî (es-Sem'ânî?) 8/14. asırlarda yaşamış olan Hanefî fıkıh alimine ait olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Hanefî olup olmadığı konusunda çok kesin bir şey söyleyemeyeceğimiz *Et-tarîkatü'l-vâziha ile'l-beyyineti'r-râciha* adlı eserin Mahmud Hamza İbn-i Muhammedi'l-huseynî (1236/1305)'ye ait olduğunu söyleyebiliriz.

Son devir Osmanlı alimlerinin eserlerinden istifade edilmiş olanlarını da şöylece özetleyebiliriz: Cevdet Paşa'nın devrimizin İmam-ı Âzâm'ı diye iltifat ettiği, Ömer Hilmi Efendi (1261-1307/?-1889)'nin *Ahkâmü'l-arazi*, *Ahkâmü'l-evkâf* ve ceza hukukuna dair olan *Mecelle* tarzında ki *Mi'yarü'l-adaleh* adlı eserlerini, Ebu'l-Hayr İsmâuddîn Ahmed b. Muslihiddîn Mustafa, Taşköprüzâde (901-968/1495-1561)'nin *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî Mevzûâtü'l-ulûm ve Şekâiku'n-Numâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* adlı eserlerini, Tunuslu Hayreddin Paşa (1307/1889)'nin *Akvemü'l mesâlik fî ma'rifeti ahvali'l-memâlik* adlı eserini (ki bu eser de Tunuslu Hayredin Paşa'nın modernleşme ve siyasetle ilgili düşüncelerinin var olduğunu biliyoruz) Seydişehirli Mahmud Esad Efendi (ö.1335) merhumun Teshitül'feraiz'ini sayabiliriz. Son devrin önemli hukuk çalışmalarından Ahmed Cevdet Paşa (v.1312/1895) başkanlığındaki *Mecelle-i ahkâmı adliyye*'nin ve *Mecelle* ile alakalı eserlerin oldukça çok kullanıldığını belirtebiliriz. Örneğin, Mecelle heyeti tarafından evvelce tertib ve tanzim edilip iradeye iktiran eden, fakat Mecelleye ilave edilmemiş olan risale, Ahiskalı Emin Efendi zade diye bilinen Ali Haydar Efendi (ö.1355)'nin *Mecelle-i ahkâm'ı adliye*'ye yazmış olduğu dört ciltlik mufassal şerhi ve Mecmuai Cedide, Kuyucaklı zade Mısır mollası Abdurrahman Nâfiz Efendi'nin oğlu olan Atıf Efendi (ö. 1316)'nin Mecelle şerhi de Hukukî İslamiye de kullanılan kaynaklar arasındadır. Atıf Efendi'nin şerhi Mecelle'nin Şirket bahsi nihayetine kadar olan muhtasar bir eserdir. Kitabül'vedia, Mesahat ve ekyal ve evzanı cedideye dair kanunname vesaire, Şerhi Ceddi Likanunil'arzi, Mülga Fetvahanei Ali evamir defteri, Salih Efendi ceridesi. Feraidülferaiz, Mir'atı Mecelle, Mecâmiü'd-dekâik, Tâvzihü'l-müşkilât fî ahkâmi'l-intikalât, Şerh-i manzume-i Makdisî, bunların kitabın yazıldığı zamanlarda kullanılan kanunlar, dergiler şeklinde ki kaynaklar olabileceğini düşünüyoruz.¹¹

3.2. Diğer Mezheplerin Kaynakları

Diğer mezheplerin kaynakları denilmekle birlikte herhangi bir mezhebi yanı olmasa da kullanılmış olan bütün kaynaklar bu başlık altında zikredilecektir. Mezhep ayrımı daha çok fûru alanında kullanılmış olan eserlere yönelik bir isimlendirmedir. Örneğin, fıkıh usûlüyle ilgili olan Pezdevî'nin ve Serahsî'nin *el-Usûl* adlı kitapları, *Usûlu'l-*

¹¹ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 320, İstanbul, 1998.

Bezdevî'nin şerhi olan Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Bâbertî (714-786/1314-1384)'nin eseri *et-Takrîr, et-Telvîh fî keşfi hakâiki't-Tavdîh*, Teftâzânî, Sa'deddin Mes'ud b. Ömer (727-792/?-1390), Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ud b. Mahmûd b. Ahmed b. Ubeydullah el-Mahbûdî (747/1347)'nin *et-Tavzih fî halli gavamızı't-tenkih*, adlı fıkıh usulüne dair eserine Taftazani'nin yazmış olduğu *et-Telvîh* adlı haşiyesi, Cemalüddin Ebu Amr Osman b. Ömer İbnü'l-Hâcib (570-646/?-1249)'in *Muhtesari'l-Müntehâ*'sı, Neseî'nin Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed (ö.710/1310)'in *Menârü'l-envâr*'ı, Molla Fenârî, Şemseddin Mehmed b. Hamza Fenârî (751-854/1350-1431)'nin *Fusûlü'l-bedayi' fî usuli's-şerâyi*'i, Muhammed İbni Ferâmuz İbni Ali Molla Hüsrev (885/1481)'in *Mirkat*'ın şerhi olan *Mirâti'l-usûl ilâ mirkati'l-vusûl*'ü, İbn Emîrû'l-Hâcc'ın *et-Takrîr*'i, Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (1172-1250/?-1834)'nin *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usul*'ü, Ebu'l-Mehâsin (Ebu's-Senâ) Cemâluddîn Mahmud b. Ahmed b. Mesud, İbnu's-Sirâc el-Konevî ed-Dımaşkî (771/1369)'nin *el-Muntehâ fî şerhi'l-Muğni fî usûli'l-fikh*'ı, Ebu'l-Hasan Abdullah b. Huseyn b. Dellâl el-Kerhî (260-340/873-952)'nin *Usûl-ü Kerhî* diye tanınan eseri fıkıh usûlü ile ilgili kullanılmış bulunan eserlerdendir.

Fıkıh tarihiyle alakalı genel eserlerin yanı sıra tarih ve tabakat eserlerinden özellikle Kazilkuzat Ebu Nasr Taceddin Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkafi es-Sübki (727-?/771-1369)'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye'ti'l-Kübrâ*'sını görüyoruz ki Şafii ulemanın tercümelerine, alimlerin fikhî görüşlerine, hadis ve tarihe dair bazı bilgilere yer veren geniş ve önemli bir eserdir ve İbn Ebu Yâlâ Muhammed b. Muhammed (526/1131) 'in *Tabakâtü'l-Hanâbilesi*, İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusûf (463/1071)'un *el'Is'tâb fî ma'rifeti'l-ashâb*'ı, İbn Hacer el-Askalânî, Kadı'l-kudât, Ebu'l-fazl Şihabüddin Ahmed İbni Ali (773-852/?-1447)'nin *el-İsâbe fî temyizi's-sahabe*'si ve *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahabe*' adlı tabakat kitabı, *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebna'i'z-zaman* adlı eserin, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (608-681/?-1282)'a ait bir tabakat kitabı olduğunu, adından da anlaşılacağı gibi Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebu Bekr b. Muhammed b. Ebu Bekr es-Suyûtî (849-911/1445-1505)'nin *Tabakat-i Suyûtî*'si, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbni'l-Esir (630/1233)'in *el-Kâmil fî't-tarih*'i, Büyük hadis alimi ve tarihçi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, et-Türkmânî ez-Zehabî, el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö.673-748/1274-1348)'nin *Tezkiratü'l-huffaz*'ı, mühim bir Hadis

kitabı olan, hanefî fukahâsından Ebu Muhammed Bedruddîn Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin b. Yusuf el-Aynî el-Ayıntâbî (762-855/1361-1451)'nin *Umdetü'l-kârî fi şerhi'l-Buhâri, Ravzü'l-menâzir fi ilmil'evail ve'l-evâhir* adındaki tarihin müellifi olan "İbni Şihne" olarak bilinen Zeynüddîn Muhammed (ö. 815)'in Oğlu Ebü'l-fazl Muhibüddîn Muhammed (ö. 890), bu eseri şerh edercesine yazdığı eserine *Nüzhetü'n-nevâzir fi Ravzi'l-menâzir* adını vermiştir ki, bu şekilde kullanılmış olan biyografik eserleri sıralamış oluyoruz.

Kullanılan kaynaklara baktığımız da fihrist yada fıkıh sözlüğü olarak guruplayabileceğimiz eserleri de aktarmaya çalışalım: Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbn Nedim (ö.385)'in, Fihrist-i İbni Nedim'i, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevî el-Feyyumî (770/1368)'nin, *el-misbahü'l-münir fi ğaribi's-Şerhi'l-kebîr*'i, Ebu'l-Feth (Ebu'l-Muzaffer) Nâsır b. Abdusseyyid b. Ali b. El-Mutarriz el-Mutarrizî (538-610/1144-1213)'nin *el-muğrib fi tertibi'l-mu'rib*'i, Mustafa b. Abdillâh Katip Çelebi (1067/1656)'nin *Keşfu'z-zunûn*'u, İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (711/1311)'in *Lisânü'l-Arab*'ı, Hayreddin Zirikli (1396/1976)'nin Kamusü'l-âlâm ya da *Kamusu terâcim* olarak bilinen eseri, Şemseddin Sami (1323/1904)'nin *Kamus-ı Türkî*'si.

Füru eserlerinden Maliki kaynaklarından kullanılanlar; Sahnûn b Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî (240/854)'nin *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*'sı, Muhammed b. Abdullah el-Haraşî (ö.1101)'nin *Şerhu's-sağir alâ Muhtasari Halil*'i, Derdîr' Ebül'Berekât, Şeyh Ahmed İbni Muhammedi Halvetî (1127/1201)'nin *eş-Şerhu'l-kebîr alâ muhtasari Seyyidi Halil* ve Derdîr'in eseri üzerine, İbni Ahmed İbni Arafâ Muhammed ed-Desûkî'nin (ö.1230) yazmış olduğu haşiyeyi, yine Derdîr Ebül'Berekât, Şeyh Ahmed İbni Muhammedi Halvetî (1127/1201)'nin *eş-Şerhü's-Sağir alâ akrebi'l-mesâlik*'i, *Muhtasari Halil* üzerine yazılmış bir haşiye olan Şeyh Ebu Abdillâh eş-Şeyh Muhammed İbni Ahmedî'l-mağribî (1217/1299-1882)'nin *Minehül'celîl*'ini ve yine aynı müellife ait olan maliki fetva kitaplarından *Fethü'l-ulâ Ali b. Malik fi'l-fetâvâ ala mezhebi'l-imam malik...*, *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî* sahibi Ali b. Muhammed el-Menûfî'yi, (ayrıca ***Kifayetüt Talib'in Haşiyesi'nin de kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz.) Ali b. Ahmed b. Mükerrremillâh es-Saidi Adevi (1189/1775)'in Haşiyetü's-şeyh Ali el-Adevî'sini, Kurtubeli Abdurrahman isimli bir şahsın oğlu olan Ebu Abdullah Ziyad (ö.193)'in

Muhtasarı Ebizziyad'ı, Malik fukahasından olan İbn Rüşd, Kadı Ebu'l-velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (520-595/?-1198)'in bir hilafiyat kitabı olan *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*'i ayrıca yine bir hilafiyat kitabı olan *Kitabül'fikh, al-el'mezahibil'erbea'*, Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı olarak Hasan Ege tarafından türkçeye tercümesinin de yapılmış, 1971 senesinde Ankara'da basılmış olduğunu zikredebiliriz. Teshilü Minehil'celîl'in ve son olarak da *Fethül'celîlüssamed (el-ameliyyatü'l-amme)*'nin kullanılmış olduğunu belirterek istifade edilen Maliki kaynaklarını bitirmiş oluyoruz.

Aynı şekilde Şafii eserlerine baktığımızda ise İmam Şafii, Ebu Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (150-204/?-820)'ın *el-Ümm*, Ebu İbrahim İsmail b. Yahya el-Müzenî (v.246/877)'nin *el-Muhtasar*'ı, Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn*, Ebül'Abbas Şihabüddin Ahmed İbni Muhammed İbn Hacer el-Heytemî (904-974/?-1566)'nin *Tuhfetü'l-Muhtâc bi Şerhil'Minhac*, Şemseddin er-Remlî (ö.1004/1595)'nin *Nihâyetü'l-muhtâc*, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî (v.450/1058)'nin *el-Ahkâmü's-sultâniyye fi siyâseti'l-medîneti's-şer'iyye*'sinin, Ebu Zekeriya Muhyiddin Yahya b. Şeref b. Muri Nevevi (631-676/?-1277)'nin *Tehzibül'esmai ve'l-lugat'ini*, Kadı'l-kudat, Ebu'l-fazl Şihabüddin Ahmed İbni Ali bn Hacer el-Askalânî (773-852/?-1447)'nin *Nuhbetü'l-fiker ve Takrîbü't-tehzîb'ini*, Kâdî Beyzâvî, Nâsıruddîn Ebû Sa'id Abdullah b.Ömer el-Beyzâvî (ö.685/1286)'nin *Minhâcü'l-vusûl fi ma'rifeti ilmi'l-usûl*'ünü, Hatîb eş-Şirbînî (977/1570)'nin *el'ikna' fi halli elfâzi Ebi Şücâ'*ını, Ali b. Ali Şibramellisî (ö. 998-1087/1589-1677)'nin adıyla anılan *Haşiyei Şibramellisî Alâ Nihâyeti Muhtâc*'ının, Ahmed Hamdi Şirvânî (ö.1890)'nin, Türkçe muhtasarı usûl-ü fikh'ını, Ahmed b. Kasım el-Abbâdî (ö.992)'nin *Haşiyeye-i Ahmed İbni Kasım*'ının Ahmed b. Abdürrezzak b. Muhammed Magribi er-Reşidi (1096)'nin *Haşiyei Reşidi* olarak da bilinen *Haşiyeye ala nihayeti'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*'ının kullanılmış olduğunu görüyoruz. Şafii alimlerinden Suyutî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebubekr b. Muhammed Ebubekr es-Suyûtî (849-911/1445-1505)'nin Mısır tarihinden bahseden eseri. *Hüsnü'l-muhâdara fi ahbâri Mısır ve'l-Kâhire*'sini ve yine Şafii fukahasından olan Abdulvehhâb b. Ahmed b. Ali eş-Şa'rânî el-Mısırî (889-973/1493-1565)'nin *el-mizânülkübrâ* isimli Hilafiyat kitabının son olarak da yine bir hilafiyât kitabı olan Sadruddin Ebu Abdullah Muhammed b. Abdurrahman ed-Dimeşkî el-Osmânî eş-Şafii (ö. 780)'nin

Rahmetü'l-ümme fî ihtilâfi'l-eimmei'sinin de kullanılmış olduğunu söyleyerek istifade edilmiş olan Şafii kaynaklarını da özetlemiş bulunuyoruz.

Hanbeli kaynaklarından ise; Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme (541-620/?-1223)'nin *el-Muğni fî usûli'l-fikh* ve *el-Muknî*, Buhûtî Mansûr b. Yûnus b. İdrîs (1000-1051/?-1641)'in *Keşşâfü'l-kinâ'* '*an metni'l-İknâ'* ve *Şerhü'l-Müntehâ'l-irâdât*, Takıyyüddin b. Ahmed el-fettûhî el-meşhur bi ibnü'n-Neccâr (ö.972)'in *Müntehâ'l-irâdât*, Abdulkadir b. Ömer Et-Tağlibî'nin *Neylü'l-me'ârib*, Mer'î b. Yusuf el-Kermî (1033/1624)'nin *Delîlü't-tâlib li-neyli'l-metâlib* ve Ebu'n-Necâ Şerefüddîn Musa b. Ahmed b. Musa b. Sâlim b. İsa el-Makdisî es-Sâlihî el-Hacâvî (968/1560)'nin *Zâdü'l-müstakni'i er-Ravzü'l-mürbî*'si kullanılmıştır.

Zahirilerden ise sadece İbni Hazm Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (384-456/?-1064)'in *el-Muhallâ* adlı eserinden istifade edilmiştir.¹²

4. HUKUKİ İSLÂMİYYE KAMUSUNUN DİLİ

Ömer Nasuhi Bilmen İslami konuların hemen hemen hepsi üzerinde her zaman için söyleyecek bir şeyleri bulunan sayılı alimlerdenidir. Bunu bıraktığı eserlerinin çeşitliliğinden de anlamak mümkündür. Kendi devrine kadar olan eserlerin çok büyük bir kısmını incelemiştir, hakkında malumatının olmadığı kitap sayısı oldukça azınlıktadır. Eserlerinde bu malzemeyi çok iyi kullandığından, kendisinin nakilci olduğu söylenebilir. Bununla birlikte onun bıraktığı eserler sayesinde İslam-Türk Kültür ve Medeniyeti'nin kaynaklarına inebilmek daha da kolaylaşmıştır. Özellikle Hukukî İslamiyye Kamusu fıkıh ve İslam Hukuku alanında yazılmış ilk ve en önemli eserler arasındadır. Günümüzde bile hâlâ ilk başvurulması gereken kaynaklardan birisidir.

Ömer Nasuhi Bilmen, eski dersiamlardandır ve Cumhuriyet döneminde telifle uğraşan sayılı alimlerden biridir. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü İlmî kelam derslerinde kendisinden ders alma şerefine nail olmuş öğrencilerinden Sayın Hulusi Yavuz, Bilmen Hoca'nın Erzurum şivesiyle konuştuğunu Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam adlı eserinde belirtmektedir.¹³ Eserlerinde ise böyle bir şeyin vâki

¹² TDV. İslam Ansiklopedisi, c.18, s.320, İstanbul, 1998

¹³ Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, s. 216, İstanbul, 1991.

olduğunu söylemek mümkün değildir. Hukukî İslamiyye Kamusu'nun dili Türkçe olmasına karşın içerisinde Arapça ve Farsça kelimelerin de oldukça sık geçtiğini görüyoruz. Dolayısıyla dili ağır ve özellikle bugünkü şartlara göre oldukça ağırlı bir kullanıma sahiptir, ancak mükemmel denecek kadar sağlamdır. Bu konuyla iştigal etmeyen insanların çok kolay anlayabileceklerini iddia etmek mümkün görünmese de konular en mükemmel şekliyle anlatılmaya çalışılmıştır. Eser dil bakımından akıcı bir yapıya sahiptir. Bunda o kadar başarılı olunmuştur ki onun üslubu değiştirilse, eserin mahiyetini kaybettiği görülür. Nitekim Ahmet Selim Bilmen'e göre Hukukî İslamiyye Kamusu'nu Mecelle'nin tamamını ihtiva etmesine rağmen üslubu son derece akıcıdır.

Eserlerinde kullandığı dilde, ilimle çok küçük yaşlarda ilgilenmiş olmasının yanı sıra özellikle de edebiyatla olan uğraşlarının yadsınmayacak kadar büyük katkılar sağladığı ifade edilebilir. Edebiyatın bütün dallarına merak sarmış eline geçen eserleri bir gecede okuyup bitirdiği gibi bazı beğendiği eserleri kendisi yazarak kütüphanesinde saklamış. Yazmayı önemseydiği, kitapların kopya edilmesinden ibaret değildir. Şöyle ki; o hayatının safhalarına ait önemli gördüğü bir takım konuları da manzum olarak kaydeder ve her fırsatta birileriyle paylaşmaktan büyük haz duyan bir yapıya sahiptir. Nitekim kendisinin daha önceki bölümde de ifade ettiğimiz gibi İki Şükufe-i Taaşşuk (İki Aşk Çiçeği) adlı edebî bir romanı da mevcuttur.¹⁴

5. HUKUKİ İSLÂMİYYE KAMUSU'NUN İLİM DÜNYASINDAKİ TESİRLERİ

5.1. İstilahların Çağdaş Fıkıh Çalışmalarına Katkısı

İslam Hukuku'nu bilen insanların azaldığı bir dönemde yazılan kitap, müslümanların dîni ve hukukî problemlerine ışık tuttuğu gibi Türk Hukuk Tarihi ve İslam Hukuku'nun klasik doktrinini araştıracak olan hukukçular için de vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.¹⁵

5.2. Hukukî İslamiyye Kamusu Hakkında Yapılan İlmî Değerlendirmeler

Eser akademik çevrelerde çok olumlu tepki görmüş, özellikle eserin basımı konusunda Ebu'l-ülâ Mardin, Sıddık Sami Onar, Hüseyin Nail Kubaltı, ve Hıfzı Veldet

¹⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen, Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Milli Romanı, İki Şükufe-i Taaşşuk*, s. 25-26, İstanbul, 1975.

¹⁵ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 319, İstanbul, 1998.

Velidedeoğlu'nun teşvikleri sonucunda eser İstanbul Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır.¹⁶

Hukukî İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu yazıldığı devirde çok büyük ses getirmiştir. Bu eser hakkında Sayın Ergun Göze'nin zamanın değerli hukuk profesörleri ile yaptığı görüşmeler bizim için kaynak teşkil etmektedir. İlk olarak dönemin İstanbul Üniversitesi Rektörü olan Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'la yapılan görüşmedeki dikkat çeken soru ve cevaplardan bahsetmeye çalışacağız. Onar, tarihte en medeni devletler tarafından bile yıllarca kullanıldığı halde İslam Hukuku'nun mukayeseli hukuk dalında bugün hak ettiği yerde bulunmadığını itiraf etmekte ve bunun esefle karşılanması gereken bir durum olduğunu açıkça belirtmektedir. Roma Hukuku'nun kaidelerinin zaman ve devlet şekilleri içinde geçirdiği devreleri istisnasız olarak geçirmiş, birbirinden çok farklı medeniyetlere sahip olmuş Hint, Türk, Arap gibi çeşitli milletlerin ihtiyaçlarına cevap verebildiği ve içinde hak ve adaletin en esaslı hükümlerinin saklı bulunduğu bir hukuk olmasına rağmen hak ettiği yerde bulunmaması hukuk ilmi adına üzüntüyle karşılanan bir durumdur. O devirlerde yapılan ilmi çalışmalar ise, gerek İslam Hukuku'nun öneminin ortaya konulması gerekse insanların en âdil kuralları bulabilmesi açısından büyük bir hizmet olarak değerlendirmektedir. Bu hususta Türk Hukukçuları'na çok büyük vazifeler düşmektedir. Bu görevi başarabilmenin kolay olmadığını ancak Bilmen'in bunu başardığını şu sözlerle ifade etmektedir: "Değerli alimimiz ve müftümüz Ömer Nasuhi Bilmen büyük bir bilgi ve ihatanın, yorulmak bilmez bir mesainin mahsulü olan bu kıymetli eserleriyle, bu çok güç işi başarmış bulunuyorlar. Bugünün ve yarının hukukçuları, kanun koyucuları, hazırlayacakları kanunlara esas olacak bilgileri, bu değerli eserde bulacaklardır. Üniversite, böyle bir eseri, neşriyatı arasında görmekle büyük bir haz ve memnuniyet duymaktadır. Eserin fazıl müellifini bu büyük başarısından dolayı tebrik ederken, bu eserleriyle hukukçulara yapmış oldukları kıymetli yardımlarından dolayı şükranlarımı sunmayı da bir borç sayıyorum".¹⁷

¹⁶ TDV. *İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 319, İstanbul, 1998; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen, Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Milli Romanı, İki Şükufe-i Taassuk*, s. 38-39, İstanbul, 1975.

¹⁷ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, s. 86-88, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

İstanbul Hukuk Fakültesi Dekanı olan Sayın Hüseyin Nail Kubalı Bey'in eser hakkında ki görüşlerine geçmeden önce onun genel anlamdaki değerlendirmelerine şöyle bir göz atalım: Kubalı'ya göre Millî Medeniyet; Milli olanla milli olmayan her türlü kıymetlerin ve müesseselerin milli icaplara göre telif ve terkip edilmesi ile bir milletin hayatındaki tarihi devamlılıktan ibarettir. Bu devamlılık tarihin derinliklerinden geleceğe yönelen milli hayat hamlesinin bir ifadesidir. Milletlerin yaşama kabiliyetleri de bu hayat hamlelerinin kuvvetine bağlıdır. Bu açıdan bakıldığı zaman milli tarihimiz başka milletlerde rastlanmayan çok farklı bir özelliğe sahiptir. Tanzimat'tan bu yana bir takım değişiklikler yapılmaya çalışıldığı üzerinde durulduktan sonra memleketimizin yüz seneden beri doğuyla batının bir mücadele sahnesi olduğu belirtilmektedir. Doğunun eski medeniyet kuvvetlerinden yıpranmış olanlarının batının zinde kültür ve teknik kuvvetleri önünde er ya da geç hezimete uğraması normal karşılanmakta hatta istenilenin de bu olduğu üzerinde durulmaktadır. Ancak şu hususun yanlış anlaşıldığı belirtilmektedir. Türk Milleti sanki doğu ile batı arasında bir tercih yapmak zorundaymış gibi değerlendirildiğini, bunun da çok yanlış olduğunun altı çizilerek verilmektedir. Birini kayıtsız, şartsız benimseyip diğerini toptan reddetmenin doğu-batı ikiliğine neden olduğu belirtiliyor. Kubalı'ya göre doğrusu ise; batının iyisini almak doğunun iyisini yaşatmak ve bunları, milli zaruretlere göre tekrar düzenlemektir. Bunun da çok zor olduğu kabul edilmektedir. Tarihi devamlılığın iyi, doğru, güzel olan yeniye de eskiye de aynı derecede saygı göstermektir. Ankara Üniversitesi'nde İlahiyat Fakültesi'nin açılması kararı, İstanbul Hukuk Fakültesi'nde Mukayeseli Hukuk Enstitüsü'nün kurulması, yine İstanbul Hukuk Fakültesi'nde Türk ve İslam Hukuk Tarihi Enstitüsü'nün yakında açılması kararlarını tarihi devamlılık şuurunun canlanmağa başladığı şeklinde yorumlamaktadır. Bu tür hareketler ve böyle bir fikir havası içinde İstılahat-ı Fıkhiye Kamusu'nun Ömer Nasuhi Bilmen tarafından kaleme alınması çok değerli mana taşımaktadır şeklinde yorumlanırken Hüseyin Nail Kubalı Bey'in övgü dolu görüşleri şu şekilde devam etmektedir: Eserin "geniş ve müsbet ilim zihniyetine dayanan, milletimizi yersiz ve aşağılık duygusundan olduğu kadar, manasız gurur hissinden de uzaklaştıracak ve onu şerefli mazisinden aldığı kuvvet ve imanla istikbalin ileri hedeflerine ulaştıracak olgun bir fikir hareketinin başlamış olduğunu Hukukî İslâmiye Kamusu'nun böyle bir fikir havası içinde yazılmış" olduğunu vurgulayarak İstanbul Hukuk Fakültesi adına teşekkürlerimi ifade eder, ilim hazinemize

kazandırdıkları bu güzide Kamus'un hazırlanmasında sarf edilmiş büyük himmetlerinden dolayı hayranlıklarımı ifade etmeyi derin bir zevk telakki ederim". Kubalı'nın övgüleri şu şekilde sona ermektedir: "Eser uzun ve geniş bir tettebbüün mahsulü olan derin bir vukufle hazırlanmıştır. Kapalı meseleler açıklanmış ve en ufak teferruat bile gözden kaçırılmamıştır".¹⁸

Medeni Hukuk Ord. Prof olan Sayın Hıfzı Veldet Velidedeoğlu Hukukî İslamiye Kamusunun İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından basılmasının sebebini ise şu şekilde açıklamaktadır: "Uzun asırlardan beri milletimizin hukuk nizamını temin etmiş ve 1926 yılında Türk Medeni Kanunu'nun kabulüne kadar memleketimizde tatbik edilmiş bulunan İslam Hukuku'na ait tam ve müdevven bir Kamus'un yapılmamış olması, hukuki hayatımızda çok büyük bir eksiklik teşkil ediyordu. Muhterem Bilmen'in uzun yılların mesaisi neticesinde böyle bir eser meydana getirdiğini, Hukuk Fakültesi Dekanı bulunduğum sırada haber alınca, bunu fakültemiz hesabına neşretmeyi düşündüm. O sırada eserin fakültemizce bastırılmasına dair muhterem müellifinden de yazılı bir teklif aldım". Ancak üniversitenin usulüne göre eserin fakülte hesabına bastırılabilmesi için fakülte öğretim üyelerinin eseri inceleyerek rapor vermesi gerekiyordu ve bu vazife Medeni Hukuku ve Toprak Hukuku Ordinaryüs Profesörü Ebu'l-ülâ Mardin'e verilir. Raporun sonucunu da şu şekilde izah ederler: "Eseri baştan başa inceleyen muhterem Profesör, Dekanlığa, bu Kamus'un bastırılmasının fayda ve lüzumuna dair müdellel bir rapor verdi ve bu suretle hukuk edebiyatımıza büyük bir kıymet ilave edecek olan eserin basılması imkan dahiline girdi... Böyle muhalled (kalıcı) bir eseri Türk Hukuk âlemine hediye etmiş oldukları için, onun değerli ve muhterem müellifini bütün samimiyetimle tebrik ve kendilerine teşekkür etmeyi bir vazife bilirim Ayrıca İstanbul Hukuk Fakültesi Bilmen'in "İslam Hukuku'nda Manevi Zararların Tazmini" adlı eserini de basarak kendisine Fahri Öğretim Üyeliği de vermiştir".¹⁹

¹⁸Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâki, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, s. 40-42, İstanbul, 1975; Vakkasoğlu Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, s. 86-88, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

¹⁹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâki, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk*, s. 40-42, İstanbul, 1975; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, s. 91-92, İstanbul, 1987.

SONUÇ

Çalışmamızın sonunda Türkiye'mizin medar-ı iftiharlarından Ömer Nasuhi Bilmen ve hukuk tarihimizde önemli bir yere sahip olan onun en büyük eserlerinden Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu adlı eserini hukukî açıdan tahlil etmeye çalıştık.

Ö. Nasuhi Bilmen İslamiyetin; İtikad, İbadet, Ahlak, Hukuk, Tefsir gibi hemen hemen her bölümü hakkında eserler vermiş ve eserlerinde çok çeşitli konular hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye çalışmıştır. Eserlerinde Bilmen'in nakilci olduğunu hatta çok klasik olduğunu söyleyenler vardır ancak bu konuda Sayın Ergun Göze'nin düşüncesi farklı geldiği için burada vermeyi uygun bulduk. "Belki sadece nakildi, ama bir sarayı, restore edilecek bir abideyi kılına hanel gelmeden nakledecek eşi bulunmaz çapta bir "Cereskal" gibi nakış... Şu kadarını söyleyeyim ki, onların üzerinde kafa yordukları konuları, değil nakledebilmek için, biraz olsun anlayabilmek için dahi bugünün standartlarından üstün anlayış ve cehd gereklidir¹". Eserleri nakil de olsa özellikle Hukukî İslamiyye Kamusu'nun hâlâ hukuk tarihi bakımından ilk müracaat kaynaklarından birisi olması onun ne derece büyük bir öneme sahip olduğunun göstergesidir.

Çalışmamızın giriş bölümünde Türkiye'deki kanunlaştırma hareketleri hakkında kısa bir bilgi sunmayı hedefledik. Bunun için de Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde hukuk, Tanzimat'tan Cumhuriyet Devri'ne geçiş süreci ve Cumhuriyet'le başlayan yeni hukuk dönemini çeşitli alt başlıklar altında inceledik. Konuya bu şekilde girmemizdeki amaç; kanunlaştırmalar hakkında genel bilgiler sunabilmek ve kitabın yazılış sürecindeki devri daha iyi anlayabilmektir.

İki bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümü müellifi daha yakından tanımaya yöneliktir. Hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri ki burada hem kitapları hem de çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanmış ya da yayınlanmamış makaleleri hakkında ulaşabildiğimiz kadarıyla malumatlar aktarmaya çalıştık.

İkinci bölümü ise tamamen esere ayırmış bulunmaktayız. Burada da eserin niçin yazıldığını, yazılış sistematüğini, kullanılan kaynakları, üslubunu ve eserin ilim dünyasında meydana getirdiği etkileri aktarmaya çalıştık.

¹ Vakkasoğlu, Vehbi, Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri, s. 99, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987

Eser ve müellifi üzerinde çalışmanın yani biyografi çalışması yapmanın bir güzel bir de zor yanıyla karşılaştık. Yakın tarihten bir isim üzerinde çalışma yaparken kaynak bulma sıkıntısını yaşadık. Ancak her şeye rağmen bir alimi yakından tanımaya çalışmanın güzelliğini yaşadık. Onların yaşadıkları sıkıntıları okuyunca insanın okuma, çalışma azmi, ilme olan motivasyonu artıyor.

Alimlerin hayatları hakkında malumatlar içeren çalışmalar yapılmalı hatta onların eserlerinden anlaşılması güçleşenlerin dilleri sadeleştirilerek güncelleştirilmelidir.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR

Abdülvehhab Ebu Süleyman, Kitâbetü'l-bahsi'l ilmi ve mesâdir ed diraset el fikihiyye, Daruşşuruk Yayınları, Cilt; I-II, Cidde, 1993.

BİLGE, Necip, Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kurumları, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996.

BİLMEN, Ahmet Selim, Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar ve BugüneKadar Neşredilmemiş Ahlâki, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşuk, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1975.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin Bilmen Yayınevi, c. 2, İstanbul, 1974.

ERK, Hasan Basri, Meşhur Türk Hukukçuları, Ercan Matbaası, İstanbul, 1957.

KARAMAN, Hayrettin, İslam Hukuk Tarihi, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989.

ÖZEL, Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990.

ÖZTÜRK, Osman, Topaloğlu, Bekir, Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmi Eserler Bibliyografyası, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1975.

VAKKASOĞLU, Vehbi, Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

YAVUZ, Hulusî, Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri, Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslam, İstanbul, 1991.

MAKALELER

KIYICI, Selahattin; "Ömer Nasuhi Bilmen(Ö.1391/1971)'in Bazı Makaleleri",

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl.2000, Sayı.3, ss.1-12.

DİĞER KAYNAKLAR

ALBAYRAK, Sadık; “Son Devrin Osmanlı Uleması”, Milli Gazete Yayınları, cilt. 4-5, İstanbul, 1981.

ANDİÇ, Nuri, Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusunun Terimler İndeksi, Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1984-1985.

AYDIN, M. Akif, “Batılılaşma”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 5, Diyanet Yayınları, İstanbul, 1992.

BALCI, Orhan; “Diyanet İşleri Başkanlarımız”, Diyanet Gazetesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989, Sayı:336, Şubat 1987, Ankara, 1989.

BARDAKOĞLU, Ali, “Fıkıh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.13, Diyanet Yayınları, İstanbul, 1998.

Diyanet Dergisi, cilt 10, ss.112-113, Ankara, 1971.

GÜLEÇ, İsmail, Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusunun Âyet ve Hadisler İndeksi, Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1984-1985.

HAYTA, Hayrullah, Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusunun Şahıs ve Yer İsimleri, Ekoller ve Mecelle Maddeleri İndeksi, Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1984-1985.

KOCA, Ferhat, “Hanbeli Mezhebi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 15, Diyanet Yayınları, İstanbul, 1998.

_____, “Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 18, Diyanet Yayınları, İstanbul, 1998.

KOÇAK, Nihat, Ömer Nasuhi Bilmen’in Büyük İslam İlmihalindeki Hadislerin Tahrici, Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1989.

ÖZEL, Ahmet, “Hanefi Mezhebi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.16,

Diyamet Yayınları, İstanbul, 1998.

SERDENGECİ, Osman Yüksel; “Diyamet İşleri Başkanları (6) Ömer Nasuhi Bilmen”, Milli Gazete, Yıl:1, Sayı:150, 13 Haziran 1973.

TUKSAL, Huriye, Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusunun Kitaplar İndeksi, Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1984-1985.

Türk Ansiklopedisi, c. 26, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1977.

Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi, c.14, İhlas Matbaacılık, İstanbul.

VAKKASOĞLU, Vehbi; “Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri Ömer Nasuhi Bilmen”, Diyanet Dergisi, 10 Mayıs 1987 Pazar.

YARAN, Rahmi, “Ömer Nasuhi Bilmen”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 6, Diyanet Yayınları, İstanbul, 1992.

ÖZGEÇMİŞ

14.07.1975 tarihinde Kütahya'da doğdu. İlkokulu Şeker ilkokulunda bitirdi. Bir yıl Fatih Kur'an Kursu'nda okudu. Daha sonra Kütahya İmam Hatip Lisesi'nde 7 yıl öğrenim gördükten sonra 1994 yılında mezun oldu. Üniversite sınavında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazandı ve 1999 yılında mezun oldu. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Bilim Dalı'na yüksek lisans öğrencisi olarak girdi.

